

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

- 1. Πίνακας περιεχομένων** 1
- 2. Περί πολιτιστικών δραστηριοτήτων και δομών** ..2
- 3. Αφιέρωμα στα Παλαιοντολογικά ευρήματα της Μηλιάς**
Επιμ.: Μπασίνα Δήμητρα – Στέργιος Πουρνάρας – Αντώνης Σβολιαντόπουλος
Οι ανασκαφές και τα ευρήματα της Μηλιάς Γρεβενών της Δήμητρα Μπασίνα 4
Σελίδες ημερολογίου, Μηλιά 2007 της Δήμητρας Λαμπρέτσα 9
Η παλαιοντολογία στη Μηλιά Γρεβενών: το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον του Νίκου Δόγκαλη 13
Σύντομο ιστορικό ημερολόγιο του Μουσείου Φυσικής ιστορίας της Μηλιάς Γρεβενών του Αντώνη Σβολιαντόπουλου 15
Η επίδραση των ευρημάτων στην Τέχνη του Στέργιου Πουρνάρα 18
- 4. Συνέντευξη** *Επιμ.: Δήμητρα Μπασίνα* 23
Ευαγγελία Τσουκαλά, η ψυχή των ανασκαφών
- 5. Ιστορία, Αρχαιολογία, Λαογραφία** *Επιμ.: Δήμητρα Μπασίνα – Στέργιος Πουρνάρας* 31
«Φιλοτεχνία των Βλάχων 2» του Μιλτιάδη Παπανικολάου 31
«Η κατάκτηση των Γρεβενών από τους Οθωμανούς» του Απόστολου Παπαδημητρίου 34
«Το γεφύρι του πασά»
του Θωμά Μπιζιούρα 40
«Μία ακόμη θέση αρχαιολογικού ενδιαφέροντος στον Ταξιάρχη Γρεβενών» των Σωτήρη Ραπτόπουλου, Θεόδωρου Κλονάρα, Δημήτρη Τσακωτάρα 43
«Κου μια χαζοάνια μπλιάρα» βλάχικο παραμύθι του Νικολάου Πουρνάρα 48
- 6. Λογοτεχνία** *Επιμ.: Χρυσούλα Αλβανού – Δήμητρα Μπασίνα* 52
ΓΙΑ ΤΟΝ ΦΙΛΟ...του Γιώργου Σιώμου 52
ΖΩΝΤΑΣ ΜΕ ΤΙΣ ΣΙΩΠΕΣ ΜΟΥ ΣΤΟ ΧΩΡΙΟ ΜΟΥ του Δημήτρη Τσακωτή 52
Ο γιατρός νεκροθάφτης του Γιάννη Χάτα ..54
Ποίηση και καμένος καφές του Αντώνη Παπαβασιλείου 56
Δεν θα σου γράψω του Pablo 57
Του καλοκαιριού της Χρυσούλας Φούφα ...58
- 7. Τα νέα των συλλόγων – Φορέων** *Επιμ.: Στέργιος Πουρνάρας – Όλγα Τσιφοπούλου* 59
ΓΑΚ Γρεβενών της Μάρθας Ματσαρίδου ..59
«Τα νέα της ΔΗ.ΚΕ.ΒΙ Γρεβενών» της Θεολογίας Τσολατζή 60
Θεατρική Ομάδα «Εξ αμάξης»: Η μεγαλύτερη μαθητική παρέα στην Ελλάδα συνεχίζει να δημιουργεί ποιοτικό θέατρο! 62
Καλοκαίρι του 2025 στην Καλλονή Γρεβενών της Μάρθας Ματσαρίδου 64
ΔΡΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΣΥΛΛΟΓΟΥ ΚΥΠΑΡΡΙΣΙΩΤΩΝ 2025 της Ζωής Καρανίκου 65
Ένα έξοχο αφιέρωμα στον αγιογράφο Γρηγόριο Μπαλογιάννη του Αντώνη Παπαβασιλείου .68
- 8. Βιβλιοπαρουσιάσεις** *Επιμ.: Στέργιος Πουρνάρας – Όλγα Τσιφοπούλου* 69
Έργων επίλοιπα, Ιουλία Αγοραστή του Στέργιου Πουρνάρα 69
«Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου» του Μιλτιάδη Παπανικολάου 70
«ΓΡΕΒΕΝΑ, ΕΙΚΟΝΕΣ ΑΣΤΙΚΟΥ ΤΟΠΙΟΥ, 1907-1995, ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ, ΒΑΓΓΕΛΛΗΣ ΝΙΚΟΠΟΥΛΟΣ » του Αντώνη Σβολιαντόπουλου ..71
«Μία χαρμάδα πανικού, Μαρία Παπαγεωργίου» της Δήμητρας Μπασίνα 73
«Περί ανθρώπων και σκιών», Αγνή Κουλιανίτη της Χρυσούλας Αλβανού 74
- 9. Τα νέα του Συνδέσμου** *Επιμ.: Στέργιος Πουρνάρας – Όλγα Τσιφοπούλου* 75
- 10. Χορηγοί** 80

Το ΔΣ του Συνδέσμου Γραμμάτων και Τεχνών Π.Ε. Γρεβενών

Στέργιος Πουρνάρας, Πρόεδρος
Χρήστος Παπαδημητρίου,
Αντιπρόεδρος και Υπεύθυνος Θεάτρου
Χαρά Καραυιόλιου,
Γενική Γραμματέας και Υπεύθυνη Εικαστικών
Παναγιώκης Κωνσταντίνος, Ταμίας
Όλγα Τσιφοπούλου,
Αναπληρώτρια Γενική Γραμματέας,
Υπεύθυνη Περιοδικού
Αναστασία Παπακωνσταντίνου,
Έφορος Χορωδιών
Ειρήνη Ντόνα,
Έφορος Περιβάλλοντος

Περί πολιτιστικών δρωμένων και δομών

Μέσα Νοεμβρίου και η ύλη για το 7ο τεύχος σελιδοποιείται για να παραδοθεί στο τυπογραφείο. Σίγουρα νιώθουμε μεγάλη χαρά όλη η ομάδα, γιατί αξιωθήκαμε να παραδώσουμε στους φίλους αναγνώστες των Γρεβενών -και όχι μόνον- μέχρι σήμερα 560 σελίδες με άρθρα ποικίλου περιεχομένου με θέματα που αφορούν τον πολιτισμό των Γρεβενών και με αρθρογράφους κυρίως Γρεβενιώτες!

Το παρόν τεύχος είναι και αυτό πολύ πλούσιο με θέματα ιστορίας, αρχαιολογίας, λαογραφίας, με λογοτεχνία και φυσικά με τα δρώμενα του καλοκαιριού και του φθινοπώρου, των Φορέων και των Συλλόγων που για μια ακόμη φορά ήταν και πολλά και ποιοτικά!

Ξεχωρίζει όμως σε αυτό το τεύχος το αφιέρωμα στα παλαιοντολογικά ευρήματα και στο Μουσείο της Μηλιάς και η συνέντευξη της Παλαιοντολόγου Ευαγγελίας Τσουκαλά, η οποία ήταν η ψυχή των ανασκαφών στη Μηλιά από τις αρχές του αιώνα και έφερε στο φως όλα αυτά τα πολύτιμα ευρήματα, με κορυφαίο τους μεγαλύτερους χαυλιόδοντες *Mammuth borsoni* στον κόσμο μήκους 5,02 μέτρων.

Επειδή το θέμα είναι επίκαιρο και υπάρχει μεγάλη συζήτηση για τον τόπο που πρέπει να ιδρυθεί το Κέντρο Παλαιοντολογίας, η οποία πολλές φορές οδηγεί σε άγονες αντιπαραθέσεις, θεωρήσαμε σκόπιμο να ρωτήσουμε τους καθ' ύλην αρμόδιους περισσότερο

για να κατανοήσουμε την τεράστια αξία αυτών των ευρημάτων και τον θησαυρό που έκρυβε η γη των Γρεβενών. Εμείς δεν θέλουμε να μπορούμε σε αυτήν την άγονη αντιπαράθεση για το Κέντρο Παλαιοντολογίας -γι' αυτό θα αποφασίσουν οι Τοπικές Αρχές, αφού σταθμίσουν τη συγκυρία και διάφορους άλλους παράγοντες-, αλλά θέλουμε να τονίσουμε ότι, επειδή έχει χαθεί ήδη πολύτιμος χρόνος, εφόσον υπάρχει σχετική μελέτη από το 2012, ό,τι είναι να γίνει πρέπει να γίνει σύντομα. Σε λίγους μήνες θα ολοκληρωθεί ο Ε65 και θα αυξηθεί ο αριθμός των επισκεπτών στα Γρεβενά, οπότε επιβάλλεται η πόλη και η ευρύτερη περιοχή να είναι σε θέση να προσφέρει στον επισκέπτη επιλογές για να γνωρίσει τον πολιτισμό και το περιβάλλον της. Είναι μια ευκαιρία που δεν πρέπει να χάσουμε. Και δεν είναι μόνο το Κέντρο Παλαιοντολογίας. Σε κάθε τεύχος μέχρι σήμερα δεν σταματήσαμε να τονίζουμε ότι η πόλη έχει ανάγκη από:

1. Συντήρηση και ανακαίνιση του Ιδρύματος Λαδά και απόδοση στους Συλλόγους.

2. Ίδρυση διαχρονικού Μουσείου στα Γρεβενά στο 1ο Δημοτικό Σχολείο.

3. Ίδρυση Διαθεματικού Υπαίθριου Μουσείου Φυσικής Ιστορίας στο Εκτροφείο Θηραμάτων.

Μόνον έτσι υπάρχει ελπίδα για την παραγωγή και την προβολή του πολιτισμού μας...

Το ενθαρρυντικό είναι ότι τα Σχολεία μας συνεχίζουν να παράγουν πολιτισμό και θεατρική αγωγή και να βραβεύονται με τη συμμετοχή τους σε Πανελλήνιους διαγωνισμούς. Η θεατρική Ομάδα «Εξ αμάξης» με τον υπεύθυνο καθηγητή Δημήτρη Γουσόπουλο ο οποίος «στρατολογεί» μαθητές από όλα τα σχολεία πλέον θα συνεχίσει και φέτος τη δράση της με τον Ιππόλυτο και την Ελένη του Ευριπίδη. Η κινηματογραφική ομάδα του 2ου Λυκείου με υπεύθυνη την καθηγήτρια Κατερίνα Βάιου βραβεύτηκε σε διαγωνισμό στα Χανιά με την ταινία «Ακουσέ με». Αλλά και οι πολιτιστικοί σύλλογοι και το Δημοτικό Ωδείο έκαναν πολλές πολιτιστικές εκδηλώσεις: Συνάντηση κρουστών υπό την αιγίδα των Batucada, Φεστιβάλ ΤΟΠΟΣ, Πανελλήνια Γιορτή Μανιταριών, συνάντηση χορευτικών ομάδων και Φεστιβάλ δημοτικού τραγουδιού τον Αύγουστο στη Δεσκάτη από τον ΕΜΜΟΔ, πολλές και ποιητικές εκδηλώσεις στα χωριά, στην Καλλονή, στο Κυπαρίσι και στα βλαχοχώρια. Το φθινόπωρο ξεχώρισαν η παρουσίαση των Πρακτικών του Συνεδρίου για τον Ορεινό Όγκο που έγινε πέρυσι στο Πολυνέρι και η πολύ σημαντική Έκθεση για τον αγιογράφο Γρηγόριο Μπαλογιάννη, από την Τρικοκιά, που πραγματοποίησε η Περιφερειακή Ενότητα Γρεβενών.

Και ο Σύνδεσμος δεν υστέρησε σε πολιτιστική παραγωγή, όπως θα διαβάσετε στις τελευταίες σελίδες: 8η Χορωδιακή Συνάντηση Γρεβενών «Γεώργιος Καραγιάννης», αφιέρωμα στα τραγούδια του ελληνικού κινηματο-

γράφου σε Μέτσοβο και Γρεβενά, παρουσίαση του περιοδικού μας στη Δεσκάτη, συμμετοχή της χορωδίας Λίγεια στη Συνάντηση του Βόλου, παρουσίαση του συλλεκτικού ημερολογίου 2026 του Συλλόγου Γρεβενιωτών Κοζάνης «Ο ΑΙΜΙΛΙΑΝΟΣ» με θέμα Ιστορικές μορφές των Γρεβενών και αφιέρωμα στον μεγάλο μας λαϊκό δημιουργό Βασίλη Τσιτσάνη...

Ο πολιτισμός αποτελεί τον ζωντανό πυρήνα της κοινωνίας, καθώς διαμορφώνει την ταυτότητα, τις αξίες και τις συμπεριφορές των ανθρώπων. Δεν είναι στατικός, αλλά εξελίσσεται συνεχώς μέσα από την αλληλεπίδραση των μελών μιας κοινότητας. Η ανάπτυξη, είτε πνευματική είτε κοινωνική είτε οικονομική, συνδέεται άμεσα με τον πολιτισμό, αφού προϋποθέτει γνώση, ανοιχτότητα και δημιουργικό τρόπο σκέψης. Όταν μια κοινωνία επενδύει στην παιδεία, στην τέχνη και στην καινοτομία, τότε δημιουργεί τις βάσεις για ευρύτερη πρόοδο. Επενδύει στο μέλλον. Οι δίοδοι δημιουργίας αποτελούν τους μηχανισμούς μέσω των οποίων οι άνθρωποι εκφράζονται, συνεργάζονται και παράγουν νέο έργο. Μπορεί να είναι πολιτιστικοί χώροι, εκπαιδευτικά ιδρύματα, κοινωνικά δίκτυα ή ακόμη και άτυπες ομάδες που ενθαρρύνουν την ανταλλαγή ιδεών. Που φτιάχνουν πράγματα. Μέσα από αυτές τις δόδους, ο πολιτισμός ανανεώνεται και η ανάπτυξη αποκτά ουσιαστικό περιεχόμενο, οδηγώντας σε μια κοινωνία πιο ανοιχτή, δημιουργική και βιώσιμη. Τέτοια κοινωνία θέλουμε να είναι τα Γρεβενά μας.

Η Συντακτική Ομάδα

Ανασκαφές και Ευρήματα στη Μηλιά Γρεβενών: Ένας Ζωντανός Κόσμος κάτω από τη Γη

Γράφει η Δήμητρα Μπασίνα, φιλόλογος

Η ιστορία των παλαιοντολογικών ανασκαφών στη Μηλιά Γρεβενών ξετυλίγεται με αξιοθαύμαστη καθαρότητα, όταν παρουσιαστεί χρονολογικά και με αναφορά στους ανθρώπους που έφεραν εις πέρας αυτό το σπουδαίο εγχείρημα.

Το 1995, στη θέση «Αμπέλια» στις παρυφές των Γρεβενών, ο Δημήτρης Ζησόπουλος υπέδειξε τα πρώτα σκόρπια ευρήματα, τα οποία ενέπνευσαν ενδιαφέρον και κινητοποίησαν το Τμήμα Γεωλογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Το 1996, μετά από πληροφορίες που είχε δώσει ο Θανάσης Δεληβός για την παρουσία απολιθωμάτων, χάρις στη παρατηρητικότητα του Βασίλη Μακρίδη, η ομάδα του ΑΠΘ εντόπισε κοντά στο χωριό Μηλιά τμήμα οστού και δίπλα τον πρώτο χαυλιόδοντα, που ήρθαν στο φως μετά από έντονη βροχόπτωση και που έμελλε να γίνει ο πυρήνας μιας ολόκληρης ανασκαφικής περιπέτειας.

Από το ίδιο έτος και εξής οι συστηματικές ανασκαφές οργανώνονται και διενεργούνται από την ερευνητική ομάδα του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Τμήμα Γεωλογίας, υπό την επιστημονική ευθύνη της Ευαγγελίας Τσουκαλά, η οποία υπήρξε και παραμένει η επιστημονικά υπεύ-

θυνη όλων των επιμέρους φάσεων. Οι αποστολές κατά καιρούς πλαισιώθηκαν από μεταπτυχιακούς και προπτυχιακούς φοιτητές, τεχνικούς συντηρητές και εξωτερικούς συνεργάτες, με τη σταθερή υποστήριξη της τοπικής αυτοδιοίκησης και της κοινότητας. Το 1997 αποκαλύπτεται ζεύγος χαυλιόδοντων μήκους 4,39 μ., γεγονός που καθιστά ευθύς εξαρχής τη Μηλιά γνωστή παγκοσμίως. Το 1998 έρχεται στο φως η κάτω γνάθος του ίδιου ζώου, από τις πληρέστερες που έχουν ανασκαφεί στην Ευρώπη, με διατηρημένους τους μικρούς κάτω χαυλιόδοντες. Στη δεκαετία που ακολουθεί, οι εργασίες συνεχίζονται στη Μηλιά, αλλά και σε γειτονικές θέσεις, ενώ το 2007 εντοπίζονται οι χαυλιόδοντες μήκους 5,02 μ., οι μεγαλύτεροι που έχουν αναφερθεί διεθνώς. Παράλληλα, αναπτύσσονται διερευνητικές και ανασκαφικές δράσεις στον Πρίπορο και στα Αμπέλια, επίσης υπό την επιστημονική ευθύνη της Ευαγγελίας Τσουκαλά, συμπληρώνοντας την παλαιοζωολογική εικόνα του ευρύτερου χώρου. Το σύνολο των ανασκαφών, από την πρώτη επισήμανση έως τις πρόσφατες εργασίες συντήρησης και έκθεσης, φέρει την επιστημονική σφραγίδα του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης με υπεύθυνη την Ευαγγελία Τσουκαλά, ενώ

ερευνητικές συνεργασίες με διεθνείς ειδικούς (όπως τον Adrian Lister και τον Dick Mol) συνέβαλαν στην τεκμηρίωση, την ερμηνεία των δεδομένων καθώς και διεθνή αντίκτυπο, χωρίς να αναιρούν την πρωτογενή ευθύνη πεδίου της ίδιας ομάδας.

Η Ανασκαφική Μεθοδολογία και τα Ευρήματα

Όταν οι ανασκαφικές τομές άρχισαν να κατεβαίνουν προσεκτικά μέσα στα ιζήματα της κοιλάδας, η Μηλιά αποκάλυψε την εντυπωσιακή της κληρονομιά. Οι λεπτές στρώσεις άμμου και αργίλου, προϊόν παλαιών ποτάμων αποθέσεων του Αλιάκμονα, διατήρησαν τα οστά με τρόπο σχεδόν θαυμαστό. Η μεθοδολογία ήταν υποδειγματική: συστηματική χαρτογράφηση, φωτογραμμετρία, λεπτομερής καταγραφή σε ημερολόγια πεδίου, σταδιακή απομάκρυνση των ιζημάτων, στερέωση εύθραυστων τμημάτων με διαλύματα συνθετικών ρητινών, γύψινες «σαμαροδέσεις» για τη μεταφορά των μεγάλων στοιχείων και, έπειτα, εργαστηριακή συντήρηση σε ελεγχόμενη υγρασία. Η ευλαβική αυτή διαδικασία επέτρεψε τη διάσωση και ανάδειξη πολύτιμων σκελετικών μερών: κνήμες, ωλένες, πλευρές, σπονδύλους, οδοντοσειρές με γομφίους, και -το σημαντικότερο- τους αδιανόητα μακρούς χαυλιόδοντες, που χάρισαν στη Μηλιά την παγκόσμια αναγνωρισιμότητα.

Ο Μαστόδοντας της Μηλιάς

Ένα από τα σημαντικότερα παλαιοντολογικά ευρήματα της Ελλάδας είναι αναμφίβολα ο μαστόδοντας της Μηλιάς, που ανήκει στο είδος *Mammut*

borsoni. Σε αντίθεση με τα νεότερα μαμούθ ή τους σύγχρονους ελέφαντες, οι μαστόδοντες έφεραν γομφίους με φυμάτια -εξογκώματα που μοιάζουν με μαστάρια- προσαρμοσμένους στην κονιοροποίηση φύλλων, κλαδιών και μαλακών φυτικών ιστών. Οι χαυλιόδοντες των 5,02 μέτρων δεν είναι μόνο εντυπωσιακοί ως προς το μέγεθος, αποκαλύπτουν, σε συνδυασμό με τα υπόλοιπα σκελετικά στοιχεία, πτυχές συμπεριφοράς και βιολογίας: τον ρυθμό ανάπτυξης, την ηλικία κατά τον θάνατο, ακόμη και ενδείξεις μηχανικών καταπονήσεων. Με βάση τη φθορά των γομφίων και τη σύγκριση με σύγχρονα ανάλογα, ο συγκεκριμένος μαστόδοντας εκτιμάται ότι ήταν ένας ενήλικος αρσενικός, στην ακμή της ζωής του, ύψους περίπου 4,5 μέτρων και βάρους που υπερέβαινε τους δώδεκα τόνους. Το μέγεθος, όσο πλεονέκτημα και αν ήταν για την πρόσβαση σε πόρους και την αποτροπή θηρευτών, συνεπαγόταν τεράστιες ενεργειακές απαιτήσεις σε περιόδους περιβαλλοντικής πίεσης, στοιχείο κρίσιμο για την κατανόηση των αιτίων εξαφάνισής του είδους.

Γεωλογικό Υπόβαθρο και Παλιό Οικοσύστημα

Η γεωλογική ιστορία της περιοχής παρέχει το πλαίσιο, ώστε να ερμηνευθούν τα ευρήματα. Στο ύστερο Μειόκαινο και, ιδίως, στο Πλειόκαινο, η ευρύτερη λεκάνη του Αλιάκμονα λειτουργούσε ως αποθήκη λεπτόκοκκων υλικών που μετέφεραν οι ροές από τα ορεινά προς τις χαμηλότερες περιοχές. Οι εναλλαγές ξηρότερων και υγρότερων φάσεων -αντικατο-

πριζόμενες στο πάχος, στη σύσταση και στη χημεία των στρωμάτων- υποδηλώνουν ένα τοπίο ιδανικό για μεγάλους φυτοφάγους: ανοιχτές σαβάνες με ενδιάμεσες ζώνες δασικής βλάστησης, εποχικές λίμνες και υγροτοπικά συστήματα. Σε τέτοιες μεταβατικές ζώνες ευδοκμούν τα ιππάρια, οι τάπιροι και οι ρινόκεροι, ενώ οι κορυφαίοι θηρευτές, όπως οι μαχαιρόδοντες, βρίσκουν αφθονία θηραμάτων. Η «εικόνα» που χτίζουν οι αναλογίες των ευρημάτων, σε συνδυασμό με τις ιζηματολογικές ενδείξεις, είναι εκείνη ενός πολυσύνθετου οικοσυστήματος σε δυναμική ισορροπία.

Ευρήματα από άλλες θέσεις

Η θέση Αμπέλια προσέθεσε ένα κρίσιμο κομμάτι στο παζλ με τον ελέφαντα των θερμών κλιμάτων, *Elephas (Paleoloxodon) antiquus*. Το είδος αυτό, με χαρακτηριστικά ευθύγραμμους χαυλιόδοντες και ύψος που έφθανε τα τέσσερα μέτρα, αντιπροσωπεύει διαφορετική εξελικτική τροχιά από τα ψυχρόφιλα μαμούθ. Η παρουσία του στην περιοχή σε ηλικία περίπου 200.000 ετών καταδεικνύει ότι το περιβάλλον είχε γνωρίσει εναλλαγές που ευνοούσαν, κατά περιόδους, θερμότερες συνθήκες. Η σύγκριση με τον μαστόδοντα υπογραμμίζει το βάθος χρόνου που καταγράφεται στα Γρεβενά: από το Πλειόκαινο έως τις διακυμάνσεις του Πλειστοκαίνου, ο χώρος φιλοξένησε διαδοχικά σύνολα πανίδων με διαφορετικές προσαρμογές. Εξίσου σημαντική, αν και λιγότερο γνωστή στο ευρύ κοινό, ήταν η συμβολή της θέσης Πρίπορος. Εκεί, τα ευρήματα κυρίως ρινόκερων, λει-

τούργησαν συμπληρωματικά, επιβεβαιώνοντας ότι η ευρύτερη περιοχή της Μηλιάς δεν ήταν ένα μεμονωμένο «τυχερό» σημείο, αλλά τμήμα ενός εκτεταμένου παλαιοοικολογικού μοσαϊκού. Το γεγονός ότι οι τρεις βασικές θέσεις (Μηλιά, Αμπέλια, Πρίπορος) έχουν παραγάγει συνεκτικά δεδομένα, ακουμπώντας διαφορετικά χρονικά παράθυρα, προσδίδει στα Γρεβενά, μαζί με τον ανυπέρβλητο θησαυρό απολιθωμάτων ασπόνδυλων ζώων του παλαιοβυθού της περιοχής (κοράλλια, δίθυρα, γαστερόποδα, αχινοί εκατομμυρίων ετών), έναν χαρακτήρα φυσικού αρχείου μεγάλης διάρκειας και αξιοπιστίας.

Συντήρηση και Επιστημονική Αξία

Πέρα από τα καθαυτά ζώα, τα οστά αφηγούνται και τις συνθήκες θανάτου, ταφής και διατήρησης — την ταφονομία τους. Η σχετική αρμονία σκελετικών στοιχείων και οι περιορισμένες ενδείξεις διασποράς υποδηλώνουν ότι ορισμένα από τα ζώα πέθαναν κοντά στο σημείο εύρεσης, πιθανώς σε πλημμυρικά επεισόδια ή σε περιόδους ξηρασίας όταν οι υδάτινοι πόροι συρρικνώθηκαν και οι κοίτες παγίδευαν αδύναμα άτομα. Τα λεπτά ίχνη διάβρωσης σε επιφάνειες οστών και οι μικρορωγιές από διερχόμενες ρίζες φυτών συμπληρώνουν τη μακρά μεταταφική ιστορία. Οι χαυλιόδοντες, με την εσωτερική τους δομή από οδοντίνη, απαιτούσαν ιδιαίτερη φροντίδα: σταθεροποίηση με διεοδυτικά κονιάματα, ελεγχόμενη αφυδάτωση και τομή σε σημεία όπου η εσωτερική αποσά-

θρωση απειλούσε την ακεραιότητα κατά τη μεταφορά. Στο εργαστήριο, η συντήρηση συνδυάστηκε με μετρήσεις, μορφομετρία και συγκρίσεις με υλικό από άλλες ευρωπαϊκές θέσεις. Η ανάλυση των γομφίων —πάχος εμαγιέ, ύψος φυματίων, σχέδιο οδοντικών κορυφών— επέτρεψε ασφαλή ταυτοποίηση του *Mammuth borsoni* και την ηλικιακή εκτίμηση των δειγμάτων. Η μέτρηση μικροφθορών στις μασητικές επιφάνειες παρείχε ενδείξεις για τις διατροφικές συνήθειες, ενώ τα ισοτοπικά αποτυπώματα (όπου κατέστη δυνατό) συνέβαλαν στην κατανόηση εποχικών μεταβολών, στη βλάστηση και στο νερό. Παρότι τέτοιου είδους εργαστηριακές τεχνικές δεν είναι πάντα εφαρμόσιμες σε όλα τα δείγματα, το σύνολο των προσεγγίσεων ενίσχυσε την πολυπαραμετρική ανάγνωση του υλικού.

Επιστημονική Αξία και Ανθρώπινη Διάσταση

Η επιστημονική αξία της Μηλιάς δεν εξαντλείται στην περιγραφή ενός «γίγαντα». Το υλικό επιτρέπει να διερευνηθούν ευρύτερα ερωτήματα: πώς ανταποκρίθηκαν οι μεγάλοι φυτοφάγοι στις μεταβολές του κλίματος; Ποια ήταν η σχέση μεγέθους σώματος, δομής οδοντοστοιχίας και ποικιλίας τροφών; Ποιος ο ρόλος της γεωγραφίας της νότιας Ευρώπης ως διαδρόμου μετανάστευσης; Η θέση της Ελλάδας, ανάμεσα σε βαλκανικούς ορεινούς όγκους και μεσογειακές λεκάνες, την καθιστά στρατηγικό κόμβο. Τα Γρεβενά, μέσα από τη Μηλιά, προσφέρουν ένα «παράθυρο» σε αυτούς τους διαδρόμους και στις παλαιές

διασυνδέσεις πανίδων που σήμερα μόλις και αρχίζουμε να κατανοούμε. Δεν είναι όμως όλα επιστημονικές καμπύλες, χάρτες και διαγράμματα. Η Μηλιά έχει και ανθρώπινη διάσταση. Η τοπική κοινωνία στάθηκε από την αρχή αρωγός, προσφέροντας φιλοξενία, εθελοντική εργασία, χώρο για την έκθεση των ευρημάτων. Το Κέντρο Παλαιοντολογίας Μηλιάς, εγκατεστημένο στον παλιό κοινοτικό κτίριο, έγινε ένα ζωντανό εργαστήριο μάθησης: σχολικές επισκέψεις, ξεναγήσεις, βιωματικά προγράμματα, ανοιχτές παρουσιάσεις όπου η επιστημονική πληροφορία γινόταν κοινή γνώση χωρίς να χάνει την επιστημονική της ακριβεία της. Αυτός ο διάλογος επιστήμης και κοινωνίας έθρεψε μια κουλτούρα σεβασμού για τη φυσική κληρονομιά και δημιούργησε προϋποθέσεις βιώσιμης ανάπτυξης μέσα από τον ήπιο, θεματικό τουρισμό.

Διεθνής Απήχηση και Προοπτικές

Η διεθνής απήχηση της Μηλιάς υπήρξε άμεση και εκτεταμένη. Ειδικό από την Ευρώπη και πέραν αυτής συνεργάστηκαν με την ελληνική ομάδα, είτε στο πεδίο είτε στην ερμηνεία του υλικού. Η τεκμηρίωση των «μεγαλύτερων χαυλιόδοντων στον κόσμο» προκάλεσε κύματα ενδιαφέροντος, μα πιο βαθιά και πιο ουσιαστική ήταν η συμβολή της θέσης στην αναθεώρηση πτυχών της εξέλιξης των προβοσοειδών. Η σύγκριση του *Mammuth borsoni* της Μηλιάς με συγγενικά είδη της Αμερικής και της Ασίας προσέφερε γόνιμο έδαφος για συζητήσεις γύρω από τα πρότυπα διασποράς, τις οικολογικές θέσεις και τις αποκρίσεις σε κλιματικές με-

ταπτώσεις. Μέσα από αυτά τα συγκριτικά σχήματα, η Μηλιά δεν είναι ένα «εξωτικό» σημείο στον παγκόσμιο χάρτη· είναι κόμβος, σημείο αναφοράς, σταθμός σε μια μεγάλη αφήγηση. Στο εσωτερικό της χώρας, τα ευρήματα λειτούργησαν ως μοχλός εκπαίδευσης. Πανεπιστημιακά μαθήματα, διπλωματικές και διδακτορικές εργασίες βασίστηκαν πάνω στο υλικό της Μηλιάς, φέρνοντας νέους ερευνητές σε επαφή με την ανασκαφική πράξη, τη συντήρηση και την επιστημονική συγγραφή. Η σύνδεση έρευνας και διδασκαλίας είναι από τα πιο διαχρονικά επιτεύγματα: διαμορφώνει επόμενες γενιές επιστημόνων που, με στέρεες βάσεις, μπορούν να συνεχίσουν την πορεία πέρα από το αρχικό εύρημα. Με το βλέμμα στραμμένο στο μέλλον, οι προοπτικές παραμένουν ανοιχτές. Νέες τεχνικές, από την τρισδιάστατη σάρωση μέχρι τις μικροτομογραφίες και τις αναλύσεις σταθερών ισotόπων, μπορούν να προσφέρουν πρόσθετες πληροφορίες: να αποτυπώσουν μικροδομές, να εντοπίσουν ίχνη ασθένειας, να συνδέσουν εποχικότητες με αναπτυξιακούς ρυθμούς. Η ενσωμάτωση τέτοιων εργαλείων, σε συνδυασμό με την κλασική ανασκαφική μεθοδολογία, εξασφαλίζει ότι κάθε νέο δεδομένο θα εδραιώνεται σε στέρεο υπόβαθρο. Παράλληλα, η προστασία του χώρου — από διάβρωση, άναρχες επεμβάσεις ή και απλή φθορά του χρόνου— αποτελεί διαρκή μέριμνα, γιατί τα απολιθώματα, όσο ανθεκτικά κι αν δείχνουν, είναι ευάλωτα σε φυσικούς και ανθρώπινους παράγοντες.

Αν επιχειρούσαμε να συμπυκνώσουμε σε μια φράση την αξία της

Μηλιάς, θα λέγαμε πως εδώ το παρελθόν δεν είναι σιωπηλό. Μιλά μέσα από τις λεπτομέρειες των οστών, τον κυματισμό των στρωμάτων, τα ίχνη μιας σαβάνας που έζησε σε τόπο που σήμερα αντικρίζουμε διαφορετικά. Μιλά επίσης μέσα από τους ανθρώπους —από τον Δελιβό και τον Ζησόπουλο έως την ομάδα της Ευαγγελίας Τσουνκαλά— που έσκυψαν, κατέγραψαν, συνέδεσαν κουνκίδες και έπλεξαν μια αφήγηση που να χωρά επιστήμη, τόπο και μνήμη. Και αυτό, τελικά, είναι που κάνει τη Μηλιά μοναδική: η δυνατότητα να συνταιριάζει την αυστηρότητα της μεθόδου με τη μαγεία της ανακάλυψης. Σήμερα, σχεδόν τρεις δεκαετίες μετά την τυχαία εκείνη βροχή που ξέπλυσε το χώμα και φανέρωσε ένα οστό, η Μηλιά Γρεβενών εξακολουθεί να αποτελεί σημείο αναφοράς. Ο «Μαστόδοντας της Μηλιάς» δεν είναι απλώς ένα εντυπωσιακό έκθεμα· είναι μια υπόμνηση ότι η ζωή, σε κλίμακες χρόνου που υπερβαίνουν τον άνθρωπο, αφήνει ίχνη πλούσια και πολυφωνικά. Οι ανασκαφές συνεχίζονται με μέτρο και προνοητικότητα, οι ερμηνείες εμπλουτίζονται, οι συνεργασίες διευρύνονται. Και κάθε φορά που ένα παιδί στέκεται μπροστά στους χαυλιοδόντες και σηκώνει το βλέμμα με απορία, μπορεί κανείς να πει ότι το έργο άγγιξε τον βαθύτερο στόχο του: να μεταδώσει τη χαρά της γνώσης και τον σεβασμό για τον κόσμο που μας προηγήθηκε. Έτσι, οι «Ανασκαφές και τα Ευρήματα στη Μηλιά Γρεβενών» δεν είναι μόνο κεφάλαιο της παλαιοντολογίας, μα και της πολιτισμικής μας αυτογνωσίας.

Η Μηλιά μάς διδάσκει ότι η επιστήμη προοδεύει, όταν συναντά την κοινωνία, ότι τα μεγάλα ευρήματα γεννιούνται από μικρές, επίμονες προσπάθειες, και ότι η φυσική κληρονομιά, όταν αναδεικνύεται με σεβασμό, μπορεί να γίνει μοχλός παιδείας, συνεργασίας και ανάπτυξης. Η διατήρηση αυτού του πολύτιμου υλικού προϋποθέτει συνεχή φροντίδα, προγραμματισμό συντήρησης και αδιάλειπτη συνεργασία ανάμεσα σε ερευνητές, συντηρητές και την τοπική κοινωνία, ώστε τα ευρήματα να παραμείνουν ζωντανά τεκμήρια της φυσικής ιστορίας και πηγή έμπνευσης για τις επόμενες γενιές.

Βιβλιογραφία

Agusti, J., & Anton, M. (2002). *Mammoths, sabertooths, and hominids: 65 million years of*

mammalian evolution in Europe. Columbia University Press.

Lister, A.M., & Bahn, P. (2007). *Mammoths: Giants of the Ice Age*. University of California Press.

Maglio, V.J. (1973). *Origin and evolution of the Elephantidae*. *Transactions of the American Philosophical Society*, 63(3), 1–149.

Shoshani, J., & Tassy, P. (1996). *The Proboscidea: Evolution and palaeoecology of elephants and their relatives*. Oxford University Press.

Tsoukala, E. (2008). *Ανασκαφές στη Μηλιά Γρεβενών: Η συμβολή τους στη μελέτη των προβοσκαδωτών*. Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών, 83(2), 115–134.

Tsoukala, E., & Lister, A. (2002). *The mammoth and mastodont finds from Milia, Grevena (NW Greece): Implications for proboscidean evolution*. *Quaternary International*, 126–128, 255–262.

Tsoukala, E., & Mol, D. (2016). *The world's longest tusks: A record from Milia, Grevena, Greece*. *Historical Biology*, 28(4), 562–573.

ΣΕΛΙΔΕΣ ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΟΥ Μηλιά Γρεβενών 2007

Γράφει **Δήμητρα Λαμπρότσα**,
Ζωγράφος - Εκπαιδευτικός - Σκηνογράφος
Με ειδίκευση στις αναπαραστάσεις αρχαιολογικών
και παλαιοντολογικών ευρημάτων site: www.labretsa.com

*Είναι κάποιες φορές
που αισθάνεσαι ευλογημένος
όταν συναντάς κάτι μοναδικό...*

Ενα από τα σπάνια ευρήματα βρισκόταν για εκατομμύρια χρόνια στην ασφάλεια της προστατευτικής άμμου. Εσωκλείοντας προϊστορικές μαρτυρίες, το εύρημα

ανακαλύφθηκε στο αμμωρυχείο του Πασαγιάννη στην περιοχή Μηλιά Γρεβενών. Χτυπώντας επάνω του η μεταλλική φαγάνα, το έφερε στο φως και αναπνεύσαμε τον ίδιο αέρα.

Από τότε ανασαίνουμε μαζί την ιστορία του και ζούμε την ανάγκη της διατήρησης της μνήμης του.

Ανατρέχω στην ομορφιά των πρώτων ημερών της μεγάλης ανακάλυψης, όπου η ένωση και η αγάπη ήταν η κινητήριος δύναμη. Η Ευαγγελία Τσουκαλά καθηγήτρια Παλαιοντολογίας του ΑΠΘ, πρωτεργάτης όλου αυτού του εγχειρήματος, έπεισε την ομάδα της από το πανεπιστήμιο, την κοινωνία του χωριού και τον γνωστό Ολλανδό συλλέκτη και ερευνητή της παλαιοντολογίας, Dick Mol, και τους συνεργάτες της, να την ακολουθήσουν σε αυτό το ταξίδι στον χρόνο για την ανάδειξη της αξίας του ευρήματος.

Στα πρώτα λεπτά της συνάντησής μου με την ομάδα, τα χαμόγελα, η ζεστασιά και μια έντονη ψυχική δύναμη ήταν τα κίνητρα που με οδήγησαν να θέλω να μοιραστώ τον χρόνο μαζί τους. Έντονο ήταν το αυστηρό πρόγραμμα της καθημερινότητας. Η ανασκαφή γινόταν σε περιορισμένο χρόνο. Τα χρήματα λίγα, οι απαιτήσεις πολλές και η ομάδα, σχεδόν με αυτοθυσία, εργαζόταν σκληρά σε δύσκολες συνθήκες.

Η θερμοκρασία τον Αύγουστο του 2007 θα ήταν γύρω στους 45 βαθμούς Κελσίου με μοναδική προστασία ένα αυτοσχέδιο σκίαστρο. Παρατηρούσα το πάθος και τις συντονισμένες κινήσεις της ομάδας, με τα καπέλα, να μας προστατεύουν από τον δυνατό ήλιο. Η ανασκαφή μέρα με τη μέρα, ώρα με την ώρα, πλησίαζε στο στόχο της, με την ομάδα να καταγράφει τα πάντα με κείμενα, ενώ η σχεδιαστική μου αποτύπωση των απολιθωμάτων

έβαζε ακόμα ένα λιθαράκι στο ημερολόγιο της παλαιοντολογίας. Τα ανασκαφικά εργαλεία, μια αξίνα, ένα φτυάρι, πινέλα αφαιρούσαν την άμμο που πλαισίωνε το απολίθωμα, με χειρουργική επιμέλεια. Αφού η άμμος απομακρύνθηκε από το εύρημα, φανερώθηκε το μεγάλο θαύμα της φύσης. Δύο απολιθωμένοι χαυλιόδοντες από μαστόδοντα τρεισήμισι εκατομμυρίων ετών, με μήκος πέντε μέτρα και δύο εκατοστά, το μεγαλύτερο παγκοσμίως! Ήταν η στιγμή που αισθάνθηκα ότι δεν υπάρχει χρονική απόσταση ανάμεσα στο μακρινό παρελθόν και στο παρόν. Αλλάζει τελείως η έννοια του χρόνου, όταν βρίσκεσαι κοντά σε προϊστορικά ίχνη ζωής.

Από το πρωί μέχρι να δύσει ο ήλιος, δουλεύαμε ασταμάτητα. Είχαμε μόνο ένα μικρό διάλειμμα στο καφενείο της Αλεξάνδρας, στη Μηλιά Γρεβενών, για να φάμε όλοι από την ίδια κατσαρόλα και να ξεκουραστούμε ελάχιστα στα ομαδικά δωμάτια. Το βράδυ επιστρέψαμε στην εστία φιλοξενίας, στον Άγιο Γεώργιο, όπου η δουλειά συνεχιζόταν, με αμείωτο ρυθμό, επικεντρωμένη στην καταγραφή, την έρευνα με ατελείωτες συζητήσεις, πάντα με στόχο την ερμηνεία από τους ειδικούς.

Μεταφέραμε τα απολιθώματα στον χώρο της κοινότητας της Μηλιάς. Τα καθαρίζαμε τα συντηρούσαμε και τα ταξινομούσαμε ώρες ατελείωτες. Κάθε κομμάτι και μια απόδειξη ύπαρξης προϊστορικών ζώων. Τάπιροι, Αγριοθήριο και Γρεβενοβούς εντοπίστηκαν για πρώτη φορά στην Ελλάδα. Μαστόδοντες, Μαχαϊρόδοντες,

Ρινόκεροι, Ελάφια, Γαζέλες ζούσαν σε αυτόν τον τόπο, που κάποτε ήταν μια πυκνή ζούγκλα, ο τελευταίος παράδεισος πριν την εποχή των παγετώνων. Τεράστια η ευθύνη του ερευνητή απέναντι στο κοινωνικό σύνολο, όταν ανακαλύπτει κάτι μοναδικό. Στα μεγάλα γεγονότα, τα όνειρα γίνονται μεγάλα για όλους.

Η μεταφορά των χαυλιοδόντων από τον χώρο της ανασκαφής ήταν μια ριψοκίνδυνη περιπέτεια. Δημιουργήθηκαν ειδικά καλούπια από τον Βασίλη Μακρίδη και τον Νίκο Μπαχαρίδη, τα οποία στη συνέχεια, με κινηματογραφικό ενδιαφέρον, μεταφέρθηκαν από το κατοστράχαλο έδαφος στην κοινότητα της Μηλιάς.

Ένα απολίθωμα είναι σημαντικό στα χέρια του ερευνητή, όμως τι έχουν να πουν κάποια οστά σε ανθρώπους που δεν μπορούν να τα φανταστούν στη ζωή μέσα από ένα άγνωστο απολίθωμα; Έτσι κάπως δημιουργήθηκαν κάποιοι μύθοι, για παράδειγμα ο μύθος του Κύκλωπα. Με κάθε οστό μια εικόνα ζώου εμφανίζεται και σε κάθε ζώο αντιστοιχεί ένα περιβάλλον. Η ανάγκη για την αναπαράσταση της ζωής και του παλαιοπεριβάλλοντος, μου άνοιξε τον δρόμο των αναπαραστάσεων των

προϊστορικών ζώων. Προσχέδια οστών, μετρήσεις, μελέτες, συζητήσεις με την κυρία Ευαγγελία Τσουκαλά και τον Dick Mol, οδήγησαν σε έργα που οπτικοποιούσαν τα προϊστορικά ζώα μέσα στο περιβάλλον τους. Κάπως όπως πραγματοποιήθηκε με επιτυχία στην περιοχή της Αλμωπίας η αναπαράσταση της αρκούδας των σπηλαίων στο παλαιοπεριβάλλον των 40.000 ετών, η επανέκθεση της Ιστορικής Παλαιοντολογικής Συλλογής της Σιάτιστας, του ελέφαντα του Καλονερίου και η γνώση που απέκτησα στη Μηλιά με την ομάδα, άρχισε να ταξιδεύει σε όλη την Ελλάδα και το εξωτερικό.

Εκπαιδευτικά ταξίδια στη Βουλγαρία, Ρουμανία, Γαλλία, Ολλανδία, ένα μεγάλο Παγκόσμιο Συνέδριο Παλαιοντολογίας στον μικρό μας τόπο το 2014 και μια Παγκόσμια βράβευση της ομάδας των παλαιοντολόγων μας με το βραβείο Giuseppe Sciacca (Βατικανό) έφεραν τον τόπο μας στο μέγιστο της δημοσιότητας του παγκόσμιου γίνεσθαι της παλαιοντολογίας. Οι συγκινήσεις ανέσυραν σε όλους τον καλύτερο εαυτό μας. Ευγένεια, αλληλεγγύη, γενναιοδωρία, ανιδιοτέλεια, προσφορά... κάτι που δε θα χαθεί ποτέ, γιατί το ζήσαμε.

Ένα λείψανο θαμμένο στη γη θα μπορούσε να μείνει στην αφάνεια, αν η συγκεκριμένη ομάδα δεν έμπαινε στη διαδικασία, να το αναδείξει και, κατά συνέπεια, να αλλάξει την ιστορία.

Εμείς οι άνθρωποι του σήμερα και του χθες, θέλουμε να προστατεύουμε και προστατευόμαστε. Ένα τόσο σημαντικό εύρημα, μαζί με όλα τα άλλα,

έπρεπε να σωθεί για να μείνει στην ιστορία και να περάσει στις επόμενες γενιές. Οι κοινωνίες πρέπει να δουν για να πιστέψουν.

Καταφέραμε με πολλές δυσκολίες να δημιουργήσουμε ένα θεσμοθετημένο μουσείο φυσικής ιστορίας στην περιοχή της Μηλιάς Γρεβενών, σε ένα παλιό σχολείο που ανακαινίστηκε το 2018, πιλοτικό εγχείρημα για την παλαιοντολογία και μοναδική πρόταση για την άνοδο της ποιότητας του τουριστικού προϊόντος στη Δυτική Μακεδονία. Ότι μας δόθηκε προσπαθήσαμε να το αναδείξουμε με τον καλύτερο τρόπο. Το μουσείο βρίσκεται μόλις 17 χιλιόμετρα από το κέντρο των Γρεβενών. Το 2007 είχαμε την ελπίδα να μεγαλώσει και να γίνει τόπος έλξης ερευνητών, μαθητών, ανθρώπων που θέλουν να μάθουν την ιστορία τους και να προβλέψουν το μέλλον.

Ένας πολιτισμικός θησαυρός που στηρίχτηκε στον κόπο μας και στον εθελοντισμό μας. Δεκαοκτώ χρόνια μετά από τη μεγάλη συγκίνηση, τα πράγματα παραμένουν στάσιμα. Προσπαθήσαμε να κρατήσουμε στη μνήμη, με ένα παραμύθι που γράψαμε με τον Dick Mol, την αείμνηστη γεωλόγο Άννα Ράσσιου. Του δώσαμε τον

τίτλο «Αναζητώντας προϊστορικούς γίγαντες». Αυτοέκδοση... διότι, ούτε και εκεί δεν υπήρχε η δυνατότητα αρωγής.

Φαίνεται, ότι στη χώρα μας, η συνάντηση με την προϊστορία και η διάσωσή της, δεν μπορεί να συνυπάρξει αρμονικά με τις ιδιοκτησίες και τα μικροσυμφέροντα του σήμερα.

Το μεγάλο όνειρο φαίνεται να μην ξύπνησε τις αρχές, ούτε την κοινωνία που σε σημαντικό ποσοστό, ανέχεται όλα αυτά τα χρόνια τη στασιμότητα. Αν ο πολιτισμός είναι μέσα μας, τα χιλιόμετρα είναι ασήμαντα. Αν ο πολιτισμός, η φαντασία, η ομορφιά, η καλοσύνη, είναι σύμβουλος μας, τότε επικρατεί η δικαιοσύνη και ακολουθούμε τον σωστό δρόμο παίρνοντας τις σωστές αποφάσεις, ενεργώντας αναλόγως.

Εύχομαι μια μέρα η κοινωνία μας να κατανοήσει τη σημαντικότητα των ευρημάτων, να σεβαστεί τον κόπο μας για δεκαετίες, τον κόπο της γυναίκας παλαιοντολόγου που έδωσε τη ζωή της στην παλαιοντολογία, στην έρευνα, στην ομάδα και στην ανάδειξη του τόπου των Γρεβενών... και να προχωρήσει... πριν να είναι αργά...

Η παλαιοντολογία στη Μηλιά Γρεβενών: το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον

*Γράφει ο Νίκος Δόγκαλης,
Αρχιτέκτων Μηχανικός ΑΠΘ*

Είναι ευρύτατα γνωστό πως από το 1996 άνοιξε ένα ξεχωριστό κεφάλαιο στην ιστορία της Μηλιάς και γενικότερα των Γρεβενών, με την έναρξη των ανασκαφών. Επικεφαλής αυτής της προσπάθειας ήταν η κ. Ευαγγελία Τσουκαλά, η οποία με την ομάδα της έφερε στο φως χιλιάδες παλαιοντολογικά ευρήματα όλα αυτά τα χρόνια. Αποκορύφωμα αυτής της προσπάθειας ήταν τα δύο ζεύγη χαυλιοδόντων από μαστόδοντα, βραβευμένα με ρεκόρ Γκίνες, ως τα μεγαλύτερα στον κόσμο. Όλα αυτά τα χρόνια, το Μουσείο Φυσικής Ιστορίας Μηλιάς Γρεβενών, αποτελεί έναν χώρο ανάδειξης και προβολής των εν λόγω ευρημάτων, το οποίο από το 2018, με την μετεγκατάστασή του στον πλήρως ανακαινισμένο χώρο του παλιού σχολείου Μηλιάς, αποτελεί ένα κόσμημα για τα δεδομένα του νομού Γρεβενών. Ωστόσο, αυτό που δεν γνωρίζει ο απλός κόσμος είναι οι προσπάθειες που έχουν καταβάλλει όλα αυτά τα χρόνια οι κάτοικοι της Μηλιάς. Δεκαετίες πριν τις ανασκαφές, περισυνέλεγαν απολιθώματα και καρτερικά περιμέναν κάποιον ειδικό να τους κατατοπίσει σε ποιο "ασυνήθιστο" ζώο ανήκαν. Κι όταν τελικά ήρθε το πλήρωμα

του χρόνου και έμαθαν από τους ειδικούς περί τίνος πρόκειται, έχοντας αποκαλυφθεί ακόμη περισσότερα, έσπευσαν να ετοιμάσουν με κόπο και εθελοντισμό την πρώτη αίθουσα που άμεσα λειτούργησε ως το πρώτο μουσείο της Μηλιάς, μέχρι και το 2018 και την μετεγκατάσταση του στο νέο χώρο, όπως ήδη προαναφέρθηκε. Προσωπικά, θυμάμαι μικρός τον πατέρα μου να με πηγαίνει στον πρώτο αυτό χώρο για να βοηθήσουμε κι εμείς στις εργασίες, μιας και η καρδιά του οικισμού χτυπούσε, πλέον, εκεί. Άλλοι κάτοικοι ασχολήθηκαν με τα ηλεκτρολογικά, άλλοι με τις πέτρινες επενδύσεις στην πρόσοψη, άλλοι με τους εσωτερικούς τοίχους, άλλοι με τις υπόλοιπες εργασίες, πάντα σε συνεννόηση με τους επιστήμονες και τον τότε Δήμο Ηρακλεωτών. Στην ίδια λογική, οι κάτοικοι δήλωσαν παρών σε ό,τι άλλο χρειάστηκε το μουσείο, είτε για παράδειγμα, όταν προέκυψε ζήτημα μεταφοράς σε όμορους δήμους, είτε στην προετοιμασία του νέου χώρου. Ερχόμενοι στο σήμερα, αξίζει να σημειωθεί σαν έργο η ανάπλαση του προαυλίου χώρου του υπάρχοντος Μουσείου, η οποία προέκυψε μέσα από Πανελλήνιο Αρχιτεκτονικό Διαγωνισμό και αναμένεται να υλοποι-

ηθεί στο άμεσο μέλλον, έχοντας ως στόχο την αισθητική αναβάθμιση του προαυλίου χώρου και της όμορης πλατείας του οικισμού.

Επιπλέον, όντας ο ίδιος ένας νεαρός αρχιτέκτονας με καταγωγή από τη Μηλιά και έχοντας μια βαθιά σύνδεση και αμέτρητες μνήμες γύρω από το μουσείο, πέρα από το παρελθόν και το παρόν, δεν θα μπορούσα παρά να σταθώ και στο μέλλον. Το μέλλον, λοιπόν, μοιάζει προκαθορισμένο, με τις μελέτες που προέκυψαν τα προηγούμενα χρόνια να μας δείχνουν τον δρόμο. Έτσι λοιπόν, σε ένα "ιδανικό" οικόπεδο που επιλέχθηκε από τους καθηγητές και επιστήμονες του Α.Π.Θ., λίγο έξω από τον οικισμό της Μηλιάς, επρόκειτο να κατασκευαστεί το Κέντρο Παλαιοντολογίας Μηλιάς Γρεβενών. Πιο συγκεκριμένα, το επιλεγμένο οικόπεδο είναι κεκλιμένο, έχει άμεση γειτνίαση και οπτική επαφή με αρκετές από τις ανασκαφικές θέσεις, οπτικές φυγές προς την οροσειρά της Πίνδου και τη Βασιλίτσα, καθώς και κεντροβαρικό χαρακτήρα σε σχέση με όλες τις ανασκαφικές θέσεις. Περνώντας στο ίδιο το κτίριο, το Κέντρο Παλαιοντολογίας Μηλιάς σχεδιάστηκε για να έχει ένα διττό ρόλο: ενός σύγχρονου μουσείου των ευρημάτων, αλλά και ενός παγκόσμιας εμβέλειας ερευνητικού κέντρου για φοιτητές, επιστήμονες και όχι μόνο. Στο κτιριολογικό του έχουν υπολογιστεί χώροι όπως είναι ο χώρος της έκθεσης, βιβλιοθήκη, γραφεία ερευνητών, αίθουσα πολλαπλών χρή-

σεων, ξενώνες, καφετέρια, κ.ά. Με λίγα λόγια, ένα Κέντρο που θα έχει τα πάντα και θα προσφέρει στον απλό επισκέπτη μια ολοκληρωμένη εμπειρία γύρω από την επιστήμη της παλαιοντολογίας.

Όλα αυτά, βέβαια, είναι πιο τεχνικές λεπτομέρειες που γεμίζουν πολύ όμορφα τη σελίδα του κτιριολογικού προγράμματος ενός αρχιτέκτονα. Το θέμα είναι να μοιραστούμε το όραμα που σχεδιάστηκε για τη Μηλιά και προς αυτή την κατεύθυνση θα αναφερθώ στις υπόλοιπες γραμμές. Ας το πιάσουμε, λοιπόν, από την αρχή. Φανταστείτε έναν επισκέπτη, ο οποίος έχοντας προσεγγίσει τον οικισμό και κατ'επέκταση το Κέντρο, πολύ εύκολα μέσω της Εγνατίας, να εισέρχεται μέσα στο εν λόγω κτίριο με τα μοναδικά ευρήματα και τα ομοιώματα των προϊστορικών ζώων σε φυσικό μέγεθος. Θα αντικρίζει κάτι το ανεπανάληπτο. Ένα θέαμα που δεν θα μπορεί να δει τόσο στην Ελλάδα όσο και στο εξωτερικό. Φανταστείτε τον να περπατάει ανάμεσα στις προθήκες και τα ομοιώματα, και όταν τελικά φτάνει στα παράθυρα του Κέντρου, να αντικρίζει απέναντι την Πίνδο και τη Βασιλίτσα. Ένας πραγματικός παράδεισος για τους γεωλόγους και τους φυσιολάτρες. Κι όταν τελειώσει με την έκθεση εντός, θα μπορεί να πάρει τα περιπατητικά μονοπάτια, τις λεγόμενες γεωτουριστικές διαδρομές και περπατώντας ελάχιστα μέτρα, να έχει τη δυνατότητα να βρεθεί στις ανασκαφικές θέσεις όπου

αποκαλύφθηκαν τα παλαιοντολογικά ευρήματα, σε μια κατάσταση *in situ*, στο φυσικό περιβάλλον που έζησαν πριν εκατομμύρια χρόνια αυτά τα ζώα. Αυτό εννοώ μια ολοκληρωμένη εμπειρία για τον επισκέπτη.

Όσον αφορά τους επιστήμονες, τα εργαλεία που θα έχουν στη διάθεσή τους για έρευνα, μελέτη, αλλά και για νέες ανασκαφές θα είναι τα πλέον σύγχρονα. Αυτό είναι ακόμη ένα σημαντικό σημείο που πρέπει να σταθούμε. Στην ανάγκη της καλύτερης διαχείρισης και ασφάλειας των νέων ευρημάτων. Με αυτόν τον τρόπο, όταν θα προκύπτει ένα νέο εύρημα στην περιοχή, οι επιστήμονες θα μπορούν άμεσα και σε μικρή απόσταση, να μεταφέρουν το ανε-

πεξέργαστο και ευάλωτο, νέο εύρημα στις αποθήκες και στα εργαστήρια του Κέντρου Παλαιοντολογίας για να συντηρηθεί και εν τέλει να εκτεθεί. Άλλωστε, γνωρίζουμε από τους ειδικούς πως οποιοσδήποτε λανθασμένος χειρισμός των ευρημάτων μπορεί να τα μετατρέψει σε κόκκους ρυζιού. Αυτό, λοιπόν, είναι με λίγα και απλά λόγια το όραμα της κατασκευής του Κέντρου Παλαιοντολογίας Μηλιάς Γρεβενών και αυτοί είναι μερικοί από τους λόγους που εξηγούν πως το όραμα αυτό πρέπει να συνεχιστεί, όπως αρχικά σχεδιάστηκε, για την περιοχή της Μηλιάς και όχι κάτι διαφορετικό. Σε αυτή τη λογική, είμαι βέβαιος πως οι κάτοικοι της Μηλιάς θα δηλώσουν για άλλη μια φορά παρών.

Σύντομο ιστορικό ημερολόγιο Μουσείου Φυσικής Ιστορίας Μηλιάς Γρεβενών

Γράφει ο Αντώνης Σβολιαντόπουλος

1. Το έτος 1996, η ανασκαφική ομάδα του Α.Π.Θ. με επικεφαλής την κυρία Ευαγγελία Τσουκαλά ευρισκόμενη στην περιοχή της Μηλιάς, ύστερα από πληροφορίες, άρχισε να αποκαλύπτει εντυπωσιακά ευρήματα του προϊστορικού προβοσκιδωτού - μαστόδοντα, *Mammuth borsoni*. Στη συνέχεια, το έτος 1997 αποκαλύπτονται οι δύο τεράστιοι χαυλιόδοντες μήκους 4,39 μέτρων. Ακολουθούν

συνεχείς ανασκαφές σε 11 διαφορετικές θέσεις με αποκορύφωμα το καλοκαίρι του 2007, όταν η ομάδα έφερε στο φως έναν ακόμη σκελετό του Μαστόδοντα του Μπόρσον στη Μηλιά, καθώς και το σήμα-κατατεθέν αυτού του ζώου, τους τεράστιους χαυλιόδοντες με μήκος 5.02 μέτρα που αποτελούν και ρεκόρ Γίνες ως “οι μεγαλύτεροι χαυλιόδοντες μαστόδοντα στον κόσμο”. Συνολικά

μέσα από πολυετείς ανασκαφές η συλλογή της Μηλιάς περιλαμβάνει πάνω από 3.200 απολιθώματα, με 19 είδη θηλαστικών, 3 είδη χελωνών, 2 νέα είδη, όπως ο Γρεβενόβους ο αρχαϊκός, καθώς και 6 άλλα είδη που ανακαλύφθηκαν για πρώτη φορά στην Ελλάδα.

2. Το έτος 2003 με απόφαση του Δημοτικού Συμβουλίου του Δήμου Ηρακλεωτών του Νομού Γρεβενών αποφασίστηκε η σύσταση Νομικού Προσώπου Δημοσίου Δικαίου με την επωνυμία «Μουσείο Φυσικής Ιστορίας Μηλιάς Δήμου Ηρακλεωτών».

3. Στις 11-8-2009, μετά από ομόφωνη απόφαση του Δημοτικού Συμβουλίου Γρεβενών, αποφασίστηκε η παραχώρηση των απολιθωμένων οστών του ελέφαντα των Αμπελιών της πόλης των Γρεβενών στο Μουσείο Φυσικής Ιστορίας Μηλιάς Γρεβενών.

4. Στις 5 Σεπτεμβρίου 2009 απονεμήθηκε βραβείο Γίνες στη Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Γρεβενών – Μουσείο Φυσικής Ιστορίας Μηλιάς σε σχετική εκδήλωση που πραγματοποιήθηκε στην πλατεία της Μηλιάς και το 2011 δημοσιεύτηκε στο σχετικό βιβλίο με τα Ρεκόρ.

5. Με το υπ' αριθ. -22- Πρακτικό Συνεδρίασης Δημοτικού Συμβουλίου Γρεβενών (αριθ. απόφασης 487/20-02-2012) το Δημοτικό Συμβούλιο του Δήμου Γρεβενών ενέκρινε την ίδρυση και εγκατάσταση του Εκπαιδευτικού Κέντρου Παλαιοντολογίας Μηλιάς (ΚΕ.ΠΑ.Μ.) και την ίδια ημέρα ενέκρινε και την υπογραφή Προγραμματικής Σύμβασης μεταξύ του Δήμου Γρεβενών και του Αριστοτέλειου Πα-

νεπιστημίου Θεσσαλονίκης για την ίδρυση του Κέντρου Παλαιοντολογίας Μηλιάς (ΚΕ.ΠΑ.Μ.). Μεγάλο μέρος των απαιτούμενων μελετών για την υλοποίηση του Κέντρου Παλαιοντολογίας έχει ήδη ολοκληρωθεί και βρίσκεται σε ώριμο στάδιο, προκειμένου το έργο να συνεχιστεί και να χρηματοδοτηθεί από το επόμενο ΕΣΠΑ. Σημειώνεται πως για τις ανωτέρω μελέτες έχει δαπανηθεί ποσό που ξεπερνά τις 450.000 ευρώ.

6. Στις 11 Απριλίου 2012 στη Θεσσαλονίκη υπογράφηκε η Προγραμματική Σύμβαση μεταξύ του Δήμου Γρεβενών (Προέδρου της ΑΝ.ΓΡΕ και Δημάρχου Δ. Κουμπσίδη) και του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (Πρυτάνεως Ι. Μυλόπουλου) για την ίδρυση του Κέντρου Παλαιοντολογίας Μηλιάς (ΚΕ.ΠΑ.Μ.) με ισχύ έως 10 Απριλίου 2062 (50 έτη).

7. Το διάστημα 5-12 Μαΐου 2014 πραγματοποιήθηκε το «6ο Διεθνές Συνέδριο για τα Μαμούθ και τους συγγενείς τους» σε Γρεβενά, Σιάτιστα, Πτολεμαΐδα, Αθήνα, Τήλο με συνδιοργανωτές το Πανεπιστήμιο Αθηνών, τους Δήμους Γρεβενών και Βοΐου, υπό την αιγίδα του Τμήματος Γεωλογίας του Α.Π.Θ., Υπουργείου Μακεδονίας-Θράκης, UNESCO, Ευρωπαϊκής Ακαδημίας Επιστημών και Τεχνών. Συνολικά 200 επιστήμονες, ερευνητές, καθηγητές και φοιτητές από 40 χώρες βρέθηκαν στα Γρεβενά, τη Σιάτιστα και τη Μηλιά, θαύμασαν τα μοναδικά απολιθώματα της ευρύτερης περιοχής και μάλιστα προσυπέγραψαν τη σπουδαιότητα και

την ιδέα κατασκευής του Κέντρου Παλαιοντολογίας Μηλιάς (ΚΕ.ΠΑ.Μ.).

8. Από την άνοιξη του 2018, με απόφαση του Δημοτικού Συμβουλίου του Δήμου Γρεβενών, όλα αυτά τα ευρήματα στεγάζονται στη Νέα Παλαιοντολογική Έκθεση του Μουσείου Φυσικής Ιστορίας Μηλιάς Γρεβενών, η οποία διηγείται το «Κυνήγι των Ελεφάντων στα Γρεβενά», μέσα από τον Μαστόδοντα της Μηλιάς και τον Ελέφαντα των Αμπελιών. Στον σύγχρονο και προσεγμένο χώρο του νέου μουσείου φιλοξενούνται όλα τα ευρήματα που αναφέρθηκαν παραπάνω. Η μουσειακή επιμέλεια καθώς και η ξενάγηση των υπεύθυνων, έχει χαρακτηριστεί από τους πολλούς επισκέπτες ως υποδειγματική.

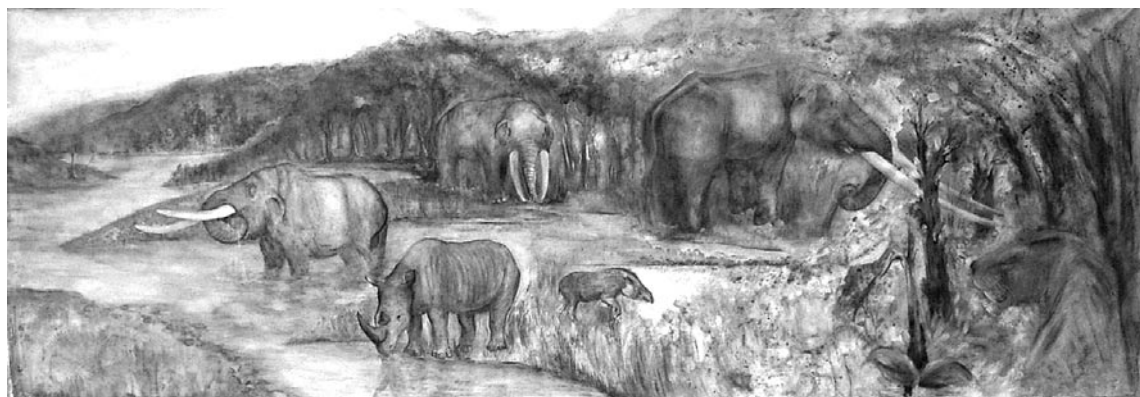
9. Στις 21 Απριλίου 2021 το Εκτελεστικό Συμβούλιο της UNESCO έλαβε την απόφαση ένταξης του Γεωπάρκου Γρεβενών-Κοζάνης στο Παγκόσμιο Δίκτυο Γεωπάρκων της UNESCO. Το Γεωπάρκο καλύπτει μία έκταση 2.486 τετραγωνικών χιλιομέτρων και διαθέτει μια μοναδική γεωλογική κληρονομιά, φιλοξενώντας έναν εντυπωσιακό αριθμό γεωσημείων που φημίζονται για τη σπανιότητα, την επιστημονική και εκπαιδευτική αξία τους. Το Μουσείο

Φυσικής Ιστορίας Μηλιάς είναι κομμάτι του Γεωπάρκου Γρεβενών-Κοζάνης και αποτελεί ένα από τα πιο γνωστά γεωσημεία του.

10. Το φθινόπωρο του 2021 ο Δήμος Γρεβενών, προκήρυξε Ανοικτό Αρχιτεκτονικό Διαγωνισμό Προσχεδίων για τη διαμόρφωση του περιβάλλοντος χώρου του Μουσείου Φυσικής Ιστορίας. Από τον διαγωνισμό προέκυψαν 3 (τρεις) βραβευθείσες προτάσεις, με την πρώτη να κατέχει το δικαίωμα ανάθεσης της εκπόνησης της οριστικής μελέτης του έργου.

11. Ταυτόχρονα, όλα αυτά τα χρόνια υλοποιήθηκε μία πληθώρα ερευνητικών έργων, φοιτητικών εργασιών και δημοσιεύσεων γύρω από τον παλαιοντολογικό πλούτο της Μηλιάς.

12. Το Μουσείο της Μηλιάς εντάχθηκε στο εκπαιδευτικό πρόγραμμα του Τμήματος Γεωλογίας: α) με τις ετήσιες επισκέψεις των φοιτητών στο πλαίσιο των εκπαιδευτικών ασκήσεων υπαίθρου και β) στο πρόγραμμα Άτλας «ΠΡΑΚΤΙΚΗ ΑΣΚΗΣΗ ΤΜΗΜΑΤΟΣ ΓΕΩΛΟΓΙΑΣ ΕΣΠΑ» σε συνεργασία με τον φορέα «Δήμο Γρεβενών» για δίμηνη πρακτική άσκηση για γνώση και εμπειρία φοιτητών του Τμήματος με επίπρωτα την καθηγήτρια, Ε. Τσουκαλά.

Η επίδραση των Παλαιοντολογικών ευρημάτων της Μηλιάς στην Τέχνη

*Γράφει ο Στέργιος Πουρνάρας, φιλόλογος – μουσικός,
Πρόεδρος Συνδέσμου Γραμμάτων και Τεχνών ΠΕ Γρεβενών*

Τα εντυπωσιακά παλαιοντολογικά ευρήματα της Μηλιάς και ιδιαίτερα οι *Mammut Borsoni*, οι τεράστιοι ελέφαντες που έζησαν πριν από 3.000.000 χρόνια στην περιοχή μας, αποτέλεσαν πηγή έμπνευσης με σκοπό να φωτιστεί εκείνο το μακρινό παρελθόν και να αναπλαστεί λογοτεχνικά η πανίδα και χλωρίδα με ευχάριστο τρόπο και με επιστημονική τεκμηρίωση, αλλά και με πλούσια εικονογράφηση για τα παιδιά.

Έτσι, το 2009 ο εκπαιδευτικός – δάσκαλος με απόσπαση στο ΚΠΕ Γρεβενών Δημήτριος Μπέης εξέδωσε το βιβλίο «Ο σοφός γίγαντας Μαιμούτης Μπορσόνης» με εικονογράφηση της Δήμητρας Λαμπρέτσα, τον Σεπτέμβριο του 2010 η Μαρία Ευθ. Τζάγια το βιβλίο «ΧΡΟΝΟΤΑΞΙΔΙ ΣΤΑ ΙΧΝΗ ΤΩΝ ΕΛΕΦΑΝΤΩΝ» από τις εκδόσεις Θερμιαϊκός με εικονογράφηση της Αλεξάνδρας Ισακίδη και το 2019 ο Dick Mol, η Δήμητρα Λαμπρέτσα και “Ί’Αννα Ράσιου” ένα επίσης πολύ ενδιαφέρον εικονογρα-

φημένο βιβλίο με τίτλο «Αναζητώντας Προϊστορικούς Γίγαντες», τα οποία δεν είναι και πολύ γνωστά, ενώ θα έπρεπε γονείς και εκπαιδευτικοί να τα προτείνουν στους μαθητές για να γνωρίσουν το απώτερο παρελθόν του τόπου τους.

Επίσης ο προϊστορικός ελέφαντας έγινε, μαζί με τα μανιτάρια, το αγαπημένο εικαστικό θέμα και κόσμησε πολλά σημεία της πόλης αλλά και λογότυπα συλλόγων και φορέων. Η αλήθεια είναι όμως ότι δεν έγινε ακόμη, οργανωμένα, προσπάθεια να προβάλλουμε αυτά τα εκπληκτικά ευρήματα και την ανεκτίμητη αξία τους ούτε εντός ούτε εκτός του νομού. Φανταστείτε τι θα γινόταν σε άλλες χώρες αν είχαν στο Μουσείο τους τους μεγαλύτερους χαυλιόδοντες στον κόσμο 5,02 μ., νέο ρεκόρ Γκίνες, 3.000.000 χρόνων! Το πιο λυπηρό όμως είναι ότι αρκετοί από εμάς δεν έχουμε πάει στο Μουσείο της Μηλιάς να δούμε από κοντά, δωρεάν, αυτά θαυμάσια εκθέματα!

1. «Ο σοφός γίγαντας Μαιμούτης Μπορσόνης» Δημήτριος Γ. Μπέης, 2009, Εκτύπωση- Βιβλιοδεσία: ΠΑΡΙΣΙΑΝΟΥ Α.Ε.

Εκδόθηκε το 2009, στο πλαίσιο της πράξης "Κέντρα Περιβαλλοντικής

Εκπαίδευσης" του Επιχειρησιακού Προγράμματος και δια βίου μάθηση

του ΥΠΕΠΘ με φορέα υλοποίησης το Εθνικό Ίδρυμα Νεότητας (ΕΙΝ) και εκδόθηκε για την κάλυψη των εκπαιδευτικών αναγκών του προγράμματος "Απολιθώματα και προϊστορικοί γίγαντες των Γρεβενών" και την υποστήριξη παρόμοιων προγραμμάτων που υλοποιούνται από εκπαιδευτικούς και μαθητές στα σχολεία τους. Επίσης έχει συμπεριληφθεί στη βιβλιοθήκη του Μουσείου και στις αναρτήσεις των επιστημονικών βιβλίων που εκδόθηκαν για τις τεράστιες αυτές ανακαλύψεις.

Η κορυφαία ανακάλυψη των μεγαλύτερων χαυλιόδοντων στον κόσμο τριών εκατομμυρίων ετών και μήκους 5,02 μέτρων, του μαστόδοντα Mam-

mut borsoni προσελκύει το διεθνές επιστημονικό ενδιαφέρον για τα Γρεβενά αλλά και εμπνέει επιστήμονες, μαθητές και δάσκαλους οδηγώντας τους σε δημιουργικές αναζητήσεις.

Η συγγραφή του βιβλίου «Ο σοφός γίγαντας Μαμούτης Μπορσόνης» από τον εκπαιδευτικό-δάσκαλο Δημήτρη Γ. Μπέη το 2009 αποτελεί ένα τέτοιο παράδειγμα. Πρόκειται για ένα παραμύθι-μυθιστόρημα στο οποίο πρωταγωνιστεί ο Μαμούτης Μπορσόνης (Mammut borsoni). Κεντρική ιδέα του βιβλίου είναι το ταξίδι του Μαμούτη Μπορσόνη στην περιοχή των Γρεβενών από το παρελθόν στο παρόν και ο συγγραφέας Δ. Γ. Μπέης μέσα από δυναμική αφήγηση, με φαντασία αλλά και συμβολισμούς μεταδίδει μηνύματα περιβαλλοντικής αγωγής, με έμφαση στην αρμονική συνύπαρξη ανθρώπου – φύσης. Η εικονογράφηση της Δήμητρας Λαμπρέτσα με δυναμικές συνθέσεις ζωντανεύει το βιβλίο. Δίνει μορφή στους ήρωες - όντα μιας άλλης εποχής και στα γεγονότα, βοηθά τον αναγνώστη να φανταστεί όσα διαβάξει και ενισχύει τον εκπαιδευτικό χαρακτήρα του βιβλίου.

2. «ΧΡΟΝΟΤΑΞΙΔΙ ΣΤΑ ΙΧΝΗ ΤΩΝ ΕΛΕΦΑΝΤΩΝ»

*Μαρία Ευθ. Τζάγια από τις εκδόσεις Θερμαϊκός
με εικονογράφηση της Αλεξάνδρας Ισακίδη, Θεσσαλονίκη 2010*

Η Μαρία Ευθ. Τζάγια γεννήθηκε και μεγάλωσε στα Γρεβενά. Είναι πτυχιούχος της Σχολής Νηπιαγωγών Καρδίτσας, της Παιδαγωγικής Σχολής Φλώρινας του

Τμήματος Νηπιαγωγών και έχει μετακταughtευτεί στο Διδακταλείο του ΑΠΘ. Εργάστηκε ως νηπιαγωγός στην Α/θμια εκπαίδευση τόσο στη νησιωτική όσο και στην ηπειρωτική

Ελλάδα. Εμπνευσμένη και αυτή από τα θαυμαστά ευρήματα της Μηλιάς Γρεβενών έγραψε αυτό το όμορφο βιβλίο – παραμύθι που απευθύνεται σε παιδιά και στόχο έχει να τα ενημερώσει με ευχάριστο τρόπο και με πλούσια εικονογράφηση από την Αλεξάνδρα Ισακίδη για το απώτερο παρελθόν της περιοχής μας.

Βασισμένη στα επιστημονικά πορίσματα της καθηγήτριας του ΑΠΘ Ευαγγελίας Τσουκαλά, γεωλόγου - βιολόγου και του Ολανδού επιστήμονα Dick Mol με ήρωα τον μικρό Οδυσσέα με την χρονορόδα του, μάς γυρίζει 200.000.000 χρόνια πίσω και μάς πληροφορεί για την ιστορία της περιοχής, την πανίδα και χλωρίδα, τη εξέλιξη των ειδών, δίνοντας ιδιαί-

τερη βαρύτητα στην πανάρχαια ζούγκλα των Γρεβενών και στα προϊστορικά τέρατα πριν 3.000.000 χρόνια με τους Mammut Borsoni, τους μαχαιρόδοντες, τους ρινόκερους, τους βίσονες, τα ιππάρια, τους τάπιρους, τα ελάφια και τους αγριόχοιρους, καθώς και τα απολιθώματα φυτών και ασπόνδυλων ζώων, όπως επισημαίνει στον πρόλογο η κυρία Τσουκαλά, η οποία τονίζει: «Πάρτε την αφορμή για να ταξιδέψετε με το παραμύθι αυτό, για να κατανοήσετε πόσο απαραίτητη είναι η γνώση του παρελθόντος, προκειμένου να εκτιμήσετε το παρόν και να προβλέψετε το μέλλον, τις κλιματικές αλλαγές, την εξέλιξη των ειδών αλλά και του ίδιου του εαυτού μας, του ανθρώπινου είδους. Αυτό το παραμύθι αποτελεί ένα διαφορετικό τρόπο προσέγγισης που θα βοηθήσει μικρά και μεγάλα παιδιά να μπουν στον γοητευτικό κόσμο των προβοσκιδωτών, δηλαδή των προγόνων των ελεφάντων. Με το γλαφυρό κείμενο και τις ωραίες εικονογραφήσεις το ταξίδι είναι απίστευτο, μαγικό. Η μεγαλύτερη ικανοποίηση για τον δάσκαλο – επιστήμονα είναι να εμπνέει τη συγγραφική τέτοιων πονημάτων».

3. Αναζητώντας Προϊστορικούς Γίγαντες, αυτοέκδοση 2019 Από τους Dick Mol, Δήμητρα Λαμπρέτσα, Άννα Ράσσιου*

Γράφει Γεωργία Κακούρου - Χρόνη

Η Ελλάδα των νησιών, αλλά και η Ελλάδα των βουνών! Για πρώτη φορά στα Γρεβενά, πριν τρεις μήνες περίπου, και οι

εικόνες ακόμη εντονότερες από το πρωταντίκυρσομα. Η βαθιά χαράδρα του Βενέτικου, προάγγελος στο έμπα της πόλης «Άνω Μακεδονία», δηλαδή

«ορεινή» για τους αρχαίους, σε αντίθεση με την πεδινή «Κάτω Μακεδονία». Ρυάκια, χείμαρροι, ποτάμια, λίμνες, πηγές, πυκνά δάση βελανιδιάς, μαυρόπευκου, οξιάς, βουνά, χαράδρες, αλπικά τοπία και το σιτάρι να φουσκώνει στις καλλιεργημένες κοιλάδες· έχουμε ξεχάσει τον πράσινο κυματισμό του στη νότια Ελλάδα. Η ετυμολογία από τη λατινική λέξη «gravis» (δυσχερής, αντίξοος, τραχύς), ακόμη κι αν δεν ευσταθεί, ταιριάζει απόλυτα στα Γρεβενά. Σ' αυτή τη φλούδα της γης νιώθεις την τρομακτική κοσμογαλασιά που ξέσπασε από τα έγκατα της γης για να δημιουργήσει τούτο το μαγευτικό ανάγλυφο. Οι ντόπιοι σου δείχνουν τους όγκους του Μπούρινου και σε πείθουν ότι κι εσύ πράγματι διακρίνεις ίχνη από τη σύγκρουση της Αφρικανικής με την Ευρασιατική τεκτονική πλάκα· άδεντρη η μια, πολύδεντρη η άλλη.

Στη γραμμή του χρόνου η ιστορική συνείδηση των Γρεβενιωτών εστιάζει στη μια άκρη των προϊστορικών χρόνων και στην άλλη των αγώνων κατά των Νεοτούρκων. Τα δυο ορόσημα αισθητοποιούνται με το Μουσείο Φυ-

σικής Ιστορίας Μηλίας Γρεβενών που αναδεικνύει την απαρχή και την προτομή του «άφοβου Δεσπότη», του «άξιου του γένους στρατιώτη», όπως τον τραγούδησε ο Γεώργιος Σουρής, του Μητροπολίτη Αιμιλιανού, στην ομώνυμη Πλατεία της πόλης, που δολοφονήθηκε (1 Οκτωβρίου 1911) ένα χρόνο πριν την απελευθέρωση.

Η φιλόλογός μας, που επέμενε στους Σπαρτιάτες μαθητές της να μιλά για τις κοιτίδες των Δωριέων, ανέφερε και την αρχαία Ελιμεία, «εδώ στα Γρεβενά», μάς έδειχνε στον χάρτη. Με τους Δωριείς αρχίζουν και οι κάτοικοι της πόλης μιλώντας για την καταγωγή τους και προσθέτουν: αλλά και Βλάχοι και Κουπατσάριδες και Πόντιοι. Κτηνοτροφική και γεωργική η ζωή· πανίδα και χλωρίδα πλούσια και σπάνια, από τους προϊστορικούς χρόνους έως τις μέρες μας. Γι' αυτό με επιμονή συστήνουν –πέρα από τα μανιτάρια που έκαναν τα Γρεβενά γνωστά στην υπόλοιπη Ελλάδα– τα νόστιμα και ιδιαίτερα τυριά· το ανεβατό και τον μπάτζιο.

Στα Γρεβενά βρέθηκα για την παρουσίαση του βιβλίου «Αναζητώντας Προϊστορικούς Γίγαντες. Πώς να συλλέξετε απολιθωμένα οστά και χαυλιόδοντες» (αυτοέκδοση, 2019). Στο πάνελ των ομιλητών οι συγγραφείς του βιβλίου: Dick Moel, Δημήτρα Λαμπρέτσα, Άννα Ράσσιου· τη συζήτηση συντόνιζε η Ευαγγελία Τσουκαλά, Καθηγήτρια Παλαιοντολογίας στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Το 2007, η ομάδα της συμπεριέλαβε και τη Δήμητρα Λαμπρέ-

τσα, εικαστικό/εκπαιδευτικό και μουσικό, για να αποτυπώσει με το σχέδιό της τα ευρήματα· σχετικές νοπογραφίες της εκτίθενται και στο Μουσείο Μηλίας.

Το εντυπωσιακότερο εύρημα, οι 5,02 μέτρων μήκους χαυλιόδοντες ενός μαστόδοντα, οι μεγαλύτεροι που έχουν εντοπιστεί έως σήμερα και οι οποίοι εκτίθενται στο Μουσείο. Εξαιτίας του μεγέθους του ο μαστόδοντας κατέχει τη θέση του στο βιβλίο ρεκόρ Γίνες (Σεπτέμβριος 2009). Με τα ευρήματα αυτά η μελέτη της ιστορίας των Γρεβενών ξεκινά πριν από τα τρία εκατομμύρια χρόνια.

Αυτόν τον πολύ παλιό, θαυμαστό κόσμο επιχειρεί να μας γνωρίσει το βιβλίο με απαντήσεις σε υποθετικά ερωτήματα: Τι είναι τα απολιθώματα και πώς δημιουργήθηκαν; Πώς θα ανακαλύψουμε κι εμείς ανάλογα οστά; Πώς γίνονται οι ταυτοποιήσεις των οστών και οι αναπαραστάσεις των ζώων; Ποιες είναι οι ειδικότητες των επιστημόνων που επιβάλλεται να συνεργαστούν προκειμένου να καταλήξουν σε έγκυρα συμπεράσματα;

Πριν, ωστόσο, παρασυρμένοι από τον ενθουσιασμό ριχτούμε στην προσωπική μας έρευνα, διαβάζουμε για τις ανακαλύψεις απολιθωμάτων που είτε έγιναν τυχαία, είτε αποτελούν ευτυχές αποτέλεσμα μιας καλοσχεδιασμένης ανασκαφής.

Βοσκοί που έχουν ασκηθεί στην παρατηρητικότητα, ψαράδες που με

τα δίχτυα τους σαρώνουν τους βυθούς των θαλασσών, χρυσοθήρες είναι κάποιοι από εκείνους που παρέδωσαν οστά στους ειδικούς επιστήμονες και τους οδήγησαν σε συστηματικές ανασκαφές. Μια από τις ανασκαφές αυτές και τη «θεματική της ιστορία» παρακολουθούμε στο τελευταίο κεφάλαιο του βιβλίου. Βιβλίο γνώσης και οικολογικής ευαισθητοποίησης, γραμμένο για παιδιά, που μαθαίνει και τους μεγάλους. Καίρια για την καλή υποδοχή του η εικονογράφηση της Δήμητρας Λαμπρέτσα που την κλείνει με το πανόραμα της εικαστικής σύνθεσης της «θεματικής ιστορίας» στο τέλος του βιβλίου.

Από το πάνελ των ομιλητών, δεν μπορούσα να αποσύρω το βλέμμα μου από την Άννα Ράσσιου (Anne Ewing Rassios), σμιλευμένη λες από τους αρχέγονους όγκους του Μπούρινου. Πώς μια Αμερικανίδα, με διδακτορικές άριστες σπουδές, αναγνωρισμένη από τη διεθνή επιστημονική οικογένεια, αποφασίζει εδώ και σαράντα χρόνια να μελετά πεζοπορώντας τη μακεδονική γη; Εάν τελικά ενταχθεί η περιοχή των Γρεβενών (και της Κοζάνης) στο Παγκόσμιο Δίκτυο Γεωπάρκων της UNESCO με την επωνυμία «Γεωπάρκο Τηθύος», θα της οφείλονται τα μέγιστα.

**Αναδημοσίευση
από τον Περιοδικό Τύπο*

ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΤΣΟΥΚΑΛΑ, η ψυχή των ανασκαφών στην Μηλιά

Γράφει η Δήμητρα Μπασίνα, Φιλολόγος

Κάτω από το βλέμμα της γης, στα στρώματα όπου η μνήμη της ζωής κοιμάται, η Ευαγγελία Τσουκαλά αναζητά τα απομεινάρια του κόσμου πριν τον άνθρωπο. Κάθε ανασκαφή της δεν είναι απλώς πράξη επιστημονική· είναι μια συνομιλία με τον χρόνο. Με επιμονή, πάθος και ευγένεια ψυχής, η Ελληνίδα παλαιοντολόγος έφερε στο φως μαστόδοντες και άλλα προϊστορικά ζώα, ιστορίες, μετέτρεψε τη Μηλιά των Γρεβενών σε τόπο αναφοράς και απέδειξε πως η επιστήμη μπορεί να είναι και ποίηση.

Στις σελίδες που ακολουθούν, η «Στέγη» σκιαγραφεί το έργο και την προσωπικότητα μιας ερευνητριας που διδάσκει πως η γνώση είναι μορφή πίστης και όπως λέγεται «ο νους πρέπει να δει για να πιστέψει».

Ευαγγελία Τσουκαλά: βιογραφία, έργο και όραμα

Η Ευαγγελία Τσουκαλά είναι αναγνωρισμένη στον ελληνικό και διεθνή χώρο ως μία από τις πλέον εμβληματικές παλαιοντολόγους της χώρας, με έργο που ξεπερνά τα όρια του εργαστηρίου και αγγίζει την εκπαίδευση, το μουσείο, την τοπική ανάπτυξη και τη δημόσια προβολή της επιστήμης.

Εκπαίδευση και ακαδημαϊκή σταδιοδρομία

Σπούδασε Γεωλογία και Βιολογία στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (ΑΠΘ) με εξειδίκευση στην Παλαιοντολογία Σπονδυλωτών. Στη συνέχεια εντάχθηκε στο ίδιο ίδρυμα ως ερευνητρια και διδάσκουσα προχωρώντας σε όλες τις βαθμίδες μέχρι σήμερα ως ομότιμη καθηγήτρια, με καθήκοντα εκπαίδευσης και καθοδήγησης ερευνητικών εργασιών. Έχει επιβλέψει πλήθος διπλωματικών, μεταπτυχιακών και διδακτορικών διατριβών, δίνοντας έμφαση στη συνδυασμένη μάθηση στο πεδίο και στο εργαστήριο.

Μέσα από τη σταδιοδρομία της, ανέπτυξε επιστημονική δραστηριότητα με πολλαπλά ερευνητικά πεδία: παλαιοντολογία μεγάλων θηλαστικών, χρονολόγηση, συγκριτική μορφολογία, παλαιοοικολογία, ανασκαφές και συντήρηση ευρημάτων, κα-

θώς και μουσειακή παρουσίαση και προβολή.

Κεντρικές ανασκαφές και πεδία έρευνας

Το πιο γνωστό πεδίο συστηματικής έρευνας της Τσουκαλά είναι καταρχάς η θέση Αμπέλια της πόλης των Γρεβενών με τον ημιτελή σκελετό του αρχαϊκού ελέφαντα 200.000 ετών και ακολούθως η περιοχή της Μηλιάς στα Γρεβενά, όπου με τη συνεργασία εθελοντών της ομάδας της άρχισαν ανασκαφές τη δεκαετία του 1990. Στην τοποθεσία έχουν εντοπιστεί τουλάχιστον έντεκα απολιθωματικές θέσεις, και η πανίδα που αποκαλύφθηκε περιλαμβάνει περίπου είκοσι τρία είδη θηλαστικών από την περίοδο των τριών έως τεσσάρων εκατομμυρίων ετών πριν από σήμερα.

Μεταξύ αυτών ξεχωρίζουν τα προβοσκιδωτά, γρεβενοβούς, ρινόκεροι, τάπιροι, ιπάρια, και σαρκοφάγα όπως οι μαχαιρόδοντες, αγριοθήρια κ.α..

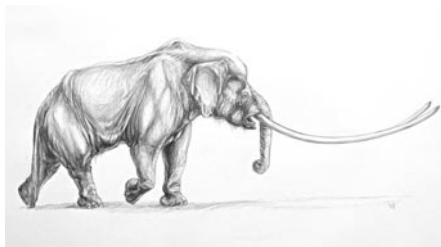
Στη Μηλιά η ομάδα βρήκε δύο πλήρη ζεύγη χαυλιόδοντων του ζυ-

γόδοντα *Mammuth borsoni*: το πρώτο, μήκους 4,39 μέτρων, προήλθε από την ανασκαφή «Milia 1» (1996–1997), και το δεύτερο, μήκους περίπου 5,02 μέτρων, από την ανασκαφή «Milia 5» (2006–2007). Οι χαυλιόδοντες αυτοί θεωρούνται οι μεγαλύτεροι που έχουν καταγραφεί παγκοσμίως και καταχωρήθηκαν στο βιβλίο των Ρεκόρ Γκίνες το 2011. Ο καθαρισμός και η συντήρηση των ευρημάτων υπήρξαν εξαιρετικά απαιτητικά, κα-

θώς λόγω της φύσης τους ήταν φθαρμένα από την υγρασία και τη διείδυση ριζών. Η ομάδα χρειάστηκε να ενισχύσει με ειδικές ρητίνες, να τα καλύψει με ειδικά καλούπια, και να τα στηρίξει σε σκελετικά πλαίσια για την ασφαλή μεταφορά και την έκθεσή τους. Η καλή αντιπροσώπευση του σκελετού από τα διατηρημένα απολιθωμένα οστά έδωσε το δικαίωμα της αναπαράστασης του μαστό-

δοντα του Μπόρσον από τον ειδικό Ολλανδό καλλιτέχνη Remie Bakker με την επίβλεψη του έμπειρου παλαιοντολόγου Dick Mol, ο οποίος συνέβαλε στη διεθνή διάσταση της Μηλιάς. Παρομοίως αναπαραστά-

θηκε από τους ίδιους και ο ελέφαντας των Αμπελιών.

Πέρα από τη Μηλιά, η Τσουκαλά έχει εργαστεί και σε άλλες περιοχές της Βόρειας Ελλάδας, όπως η Θεσσαλονίκη Σερρών, όπου εντόπισε απο-

λιθωμένα οστά του αγκυλοθήριου, καμηλοπαρδάλων και πολλών άλλων ζώων ηλικίας περίπου επτά εκατομμυρίων ετών, τα οποία είχαν εντοπίσει αρχικά κάτοικοι της περιοχής. Έχει επίσης οργανώσει έρευνες και ανασκαφές στην Κρουσιγγή Κασσάνδρας, στο Καλαμιωτό Λαγκαδά, στη Νεοκαισάρεια Πιερίας, στην Πλατανιά Δράμας, στο σπήλαιο Αγίου Γεωργίου Κιλκίς, στο Σπηλαιοπάγκο Αλμωπίας και σε άλλες θέσεις με σημαντικά ευρήματα θηλαστικών.

Στον τομέα των δημοσιεύσεων, η Τσουκαλά υπογράφει άρθρα και συνεισφορές σε διεθνή περιοδικά για τα προβοσκιδωτά της εποχής Villafranchian, για την παλαιογεωγραφία της Βαλκανικής, για τη χρονολογική τοποθέτηση και τη σύγκριση των απολιθωμένων κοινοτήτων, καθώς και για σπάνια είδη, όπως πρωτεύοντα και σαρκοφάγα της Μηλιάς. Έχει επίσης δημοσιεύσει μελέτες πάνω σε χελώνες με τον ειδικό συνεργάτη της Δρα Ευάγγελο Βλάχο προσδιορίζοντας ένα νέο είδος *Testudo* από τη Μηλιά.

Η σημασία της Μηλιάς ως απολιθωματοφόρας θέσης δεν περιορίζεται στην Ελλάδα, αλλά λειτουργεί ως «βιότυπος αναφοράς» για τη βιοζώνη MN16a (πρώιμο Villafranchian, περίπου 3,5 εκατομμυρίων ετών), προσφέροντας δεδομένα για τις μεταβολές των ειδών στην Ευρώπη και για τη συμβολή της Βαλκανικής στη διασπορά της πανίδας. Η Τσουκαλά

και οι συνεργάτες της έχουν συμβάλει ώστε η Μηλιά να θεωρείται μία από τις πλουσιότερες και τις πλέον ενδιαφέρουσες θέσεις του Πλειόκαινου στην Ευρώπη με διεθνές ενδιαφέρον, όπως αποδεικνύεται από τη συμμετοχή 200 ειδικών παλαιοντολόγων από όλο τον πλανήτη στο 6ο Διεθνές Συνέδριο για τα προβοσκιδωτά και τους συγγενείς τους, το 2014, στα Γρεβενά και Σιάτιστα.

Μουσειακή δράση,

δημόσια προβολή και όραμα

Η Ευαγγελία Τσουκαλά πιστεύει βαθιά ότι εφόσον δεν υπάρχει ένα Μητροπολιτικό Εθνικό Μουσείο Φυσικής Ιστορίας τα απολιθώματα δεν πρέπει να απομονώνονται σε αποθήκες μεγάλων πόλεων, αλλά να εκτίθενται στους τόπους όπου βρέθηκαν, ώστε να λειτουργούν ως σύνδεσμος ανάμεσα στην επιστήμη και την τοπική κοινωνία. Μέρος αυτού του οράματος ήταν η δημιουργία τοπικών μουσείων και εκθέσεων στη Μηλιά, Σιάτιστα, Αριδαία, Νεοκαισάρεια, Καλαμιωτό, Θερμοπηγή, Κιλκίς και σε άλλες περιοχές της Μακεδονίας και της Θράκης. Κατά τη διάρκεια της επιστημονικής της δραστηριότητας έχουν διοργανωθεί τουλάχιστον είκοσι τρεις παλαιοντολογικές εκθέσεις στη Βόρεια Ελλάδα, με στόχο να ενσωματωθούν τα μουσεία στην τοπική οικονομία και την εκπαιδευτική ζωή.

Η ίδια έχει επανειλημμένως εκφράσει το όραμά της η Ελλάδα να

καταστεί διεθνής παλαιοντολογικός προορισμός και να αποκτήσει ένα Εθνικό Μουσείο Φυσικής Ιστορίας, καθώς διαθέτει μεγάλο διαχρονικό πλούτο απολιθωμάτων αλλά όχι ακόμη έναν κεντρικό χώρο διεθνούς εμβέλειας. Έχει τονίσει ότι η Θεσσαλονίκη, λόγω γεωγραφικής θέσης και πανεπιστημιακής υποδομής, θα μπορούσε να αποτελέσει την ιδανική έδρα για ένα τέτοιο μουσείο, ικανό να συνδέσει την έρευνα, την εκπαίδευση και τον πολιτισμό.

Η διεθνής αναγνώριση του έργου της κορυφώθηκε με τη βράβευσή της, το 2013, με το διεθνές βραβείο Giuseppe Sciacca, μαζί με τον Dick Mol, για τη συνεισφορά τους στην παλαιοντολογία και στην ανάδειξη των ευρημάτων της Μηλιάς. Η ίδια έχει δηλώσει ότι η διάκριση αυτή δεν ήταν απλώς τιμητική, αλλά μια ευκαιρία να αναδειχθεί η σημασία της παλαιοντολογίας για την Ελλάδα και να δοθεί κίνητρο στις νέες γενιές επιστημόνων.

Τα τελευταία χρόνια, η Ευαγγελία Τσουκαλά συμμετέχει σε νέες ανακαφές και εκθέσεις. Ανάμεσα σε αυτές ξεχωρίζει η προσπάθεια του Ομίλου «Μαστόδοντας» της ανάδειξης των απολιθωμάτων σε εντυπωσιακό Εκθετήριο στην περιοχή της Νεοκαισάρειας με τον λοξόδοντα μαστόδοντα – πρόγονο αυτού της Μηλιάς 7 εκατ. ετών, στους πρόποδες του Ολύμπου, καθώς και η οργάνωση δύο εποχιακών εκθέσεων για τους «Προϊστορικούς Γίγαντες» και για

τις «αρκούδες των σπηλαίων» στο Μουσείο Φυσικής Ιστορίας και Ανθρωπολογίας της Βίτσας Ιωαννίνων, βασισμένη σε μελέτες της για απολιθώματα της Βόρειας Ελλάδας.

Προκλήσεις, κληρονομιά και πρόσκληση στο μέλλον

Καθ' όλη τη διάρκεια της πορείας της, η Τσουκαλά έχει αντιμετωπίσει και συνεχίζει να αντιμετωπίζει προκλήσεις: περιορισμένη κρατική χρηματοδότηση, ελλείψεις υποδομές για ευαίσθητες ανασκαφές, έλλειψη θεσμικού πλαισίου για τη διαχείριση απολιθωμάτων και συχνά υποτίμηση της παλαιοντολογίας ως τομέα που

μπορεί να συνδέσει επιστήμη, εκπαίδευση και τουρισμό.

Παρά τις δυσκολίες, δεν έμεινε ποτέ αδρανής. Με επιμονή και όραμα, οικοδόμησε γέφυρες μεταξύ επιστημονικής έρευνας και κοινωνίας, συνέβαλε στη διάδοση της γνώσης, ενέπνευσε τοπικές κοινότητες και κράτησε ζωντανό το ενδιαφέρον για την προστασία της φυσικής κληρονομιάς. Η πορεία της αφήνει πίσω της όχι μόνο πολύτιμα ευρήματα, αλλά και μια στάση ζωής: ότι η έρευνα στην Ελλάδα μπορεί να είναι υψηλού επιπέδου, δημιουργική και βαθιά ανθρώπινη, ταυτόχρονα.

Συνέντευξη με την Ευαγγελία Τσουκαλά

Επιμέλεια Δήμητρα Μπασίνα

Ερώτηση: Τι σας ενέπνευσε να ακολουθήσετε την παλαιοντολογία και να εστιάσετε στις ανασκαφές στα Γρεβενά;

Απάντηση: Ο Δάσκαλός μου, ο καθηγητής Ιωάννης Μελέντης με ενέπνευσε στην Παλαιοντολογία και την ανάγκη διάχυσής της στην κοινωνία. Από τα φοιτητικά μου χρόνια, η ιδέα ότι θα μπορούσα να «διαβάσω» το παρελθόν μέσα από τα πετρώματα και τα απολιθώματα με γοήτευε. Η γεωλογία με έβαλε στο δρόμο της γνώσης της γης, αλλά ήταν η παλαιοντολογία που μου έδωσε τη δυνατότητα να συνδέσω τη γη με τη ζωή.

Όταν πρωτοεπισκέφθηκα τα Γρεβενά, μετά από παρότρηση του Δημήτρη Ζησόπουλου που εντόπισε τα πρώτα απολιθώματα προβοσκιδωτού, ένιωσα ότι κινούνται μέσα στο χώμα ιστορίες ζωής. Η περιοχή των Γρεβενών έδειχνε να έχει κάτι το ξεχωριστό - και η πρώτη επαφή με απολιθωμένα οστά μου επιβεβαίωσε ότι βρίσκομαι μπροστά σε έναν τόπο που μπορούσε να αποκαλύψει πολλά για το μακρινό παρελθόν.

Ερώτηση: Ποια ήταν η πιο συγκλονιστική στιγμή κατά τις ανασκαφές;

Απάντηση: Η ανακάλυψη των τεράστιων χαυλιόδοντων, κυρίως του χαυλιόδοντα μήκους 5,02 μέτρων είναι αναμφίβολα μια από τις πιο φορτισμένες στιγμές. Όμως αυτοί δεν αποτελούν ασφαλές διαγνωστικό στοιχείο για το είδος του προβοσκιδωτού. Το πιο συγκλονιστικό απολίθωμα με όλη την πληροφορία είναι η πλήρης κάτω γνάθος του μαστόδοντα της πρώτης θέσης Μηλιάς 1, στην οποία διατηρούνται οι μικροί κάτω χαυλιόδοντες, χαρακτηριστικό που εξαφανίστηκε με την εξέλιξη, αφού τα μαμούθ και οι ελέφαντες διατηρούν τους χαυλιόδοντες μόνο της άνω γνάθου. Η επίδραση που έχει σε καλλιτέχνες και δασκάλους να εμπνέονται και να δημιουργούν παιδικά παραμύθια και ζωγραφιές όπως η γρεβενιώτισα Δήμητρα Λαμπρέτσα που δημιούργησε την εικόνα του μαστόδοντα στην πρώτη έκθεση στην κοινότητα της Μηλιάς είναι συγκινητική.

Δεν ήταν μόνο το αποτύπωμα μιας φυσικής διάστασης· ήταν η στιγμή που η επιστημονική μας φαντασία συναντήθηκε με το πραγματικό παρελθόν. Η αίσθηση να ανοίγουμε στρώματα γης και να αντικρίζουμε το σχήμα ενός όντος που έζησε πριν από εκατομμύρια χρόνια — αυτό μένει ανεξίτηλο. Και η θρυλική καταγραφή αυτού του ευρήματος στο Βιβλίο των Ρεκόρ Guinness ενίσχυσε τον συμβολισμό του: δεν ήταν έκθεση μεγαλομανίας, ούτε ιδιαίτερου επιστημονικού ενδιαφέροντος, αλλά μια αναγνώριση ότι η Ελλάδα έχει θέση στο παγκόσμιο παλαιοντολογικό γίγνεσθαι. Επιπλέον τίθεται προς εξερεύνηση το ζήτημα του γιγαντισμού, κατά πόσο επηρέασε την εξέλιξη και την εξαφάνιση των όντων.

Ερώτηση: Ποιο θεωρείτε ότι είναι το σπουδαιότερο επίτευγμα της ομάδας σας στην περιοχή;

Απάντηση: Το μεγαλύτερο επίτευγμα δεν βρίσκεται μόνο στην ανακάλυψη εντυπωσιακών απολιθωμάτων όπως οι τεράστιοι χαυλιόδοντες, αλλά στη δυνατότητα να «διαβάσουμε» ολόκληρο το παλαιοπεριβάλλον. Όταν βρήκαμε απολιθώματα άλλων ειδών - μαστόδοντες, ελέφαντες θερμού κλίματος, μαχαϊρόδοντες, τάπιρους - για πρώτη φορά στην Ελλάδα, ιππάρια - ξεδιπλώθηκε μια εικόνα βιολογικής ποικιλίας και περιβαλλοντικών συνθηκών που δεν αποτυπώνεται πάντα μεμονωμένα. Η

ομάδα μας κατόρθωσε να συνεργαστεί διεπιστημονικά, να χαρτογραφήσει, να ανασκάψει, να αναστηλώσει και να ερμηνεύσει στο πλαίσιο μιας μεγάλης αφήγησης ζωής. Ο «Τελευταίος Παράδεισος» η περιοχή των Γρεβενών, μια ζούγκλα με πολύ πλούσια βλάστηση, αφού οι γίγαντες χρειάζονταν τόνους φυτικής τροφής και λίτρα νερού καθημερινά έτεινε προς τη δύση της, αφού το κλίμα άρχισε να ψύχεται με την επακόλουθη Περίοδο των Παγετώνων, οδηγώντας στην εξαφάνιση ειδών θερμών κλιμάτων και την αντικατάσταση με πανίδες ψυχρών κλιμάτων. Η Ελλάδα, από την έρευνα του Ελέφαντα των Αμπελιών, φαίνεται να λειτούργησε ως νότιο καταφύγιο για το ζώο αυτό που επιβίωσε μεγαλύτερο χρονικό διάστημα σε σχέση με τη Βόρεια Ευρώπη πριν την εξαφάνισή τους.

Ερώτηση: Πόσο σημαντική υπήρξε η διεθνής συνεργασία, όπως αυτή με τον Dick Mol;

Απάντηση: Η συνεργασία με τον Dick Mol – και άλλους διεθνείς επιστήμονες – υπήρξε καθοριστική. Δεν ήταν μόνο θέμα ανταλλαγής εργαλείων ή απόψεων· ήταν θέμα κοινού οράματος και προβολής. Μέσω της συνεργασίας αυτής, τα ευρήματα των Γρεβενών απέκτησαν μεγαλύτερη επιστημονική διάσταση και δημοσιότητα. Η αναγνώριση της σημασίας της περιοχής πέρασε τα σύνορα και η Μηλιά άρχισε να κατέχει θέση στον παγκόσμιο παλαιοντολογικό χάρτη.

Επιπλέον, η σύγκριση ευρημάτων με χώρες του εξωτερικού μας βοήθησε να τοποθετήσουμε τον ελληνικό χώρο σε ευρύτερα πλαίσια γεωβιολογικής εξέλιξης.

Ερώτηση: Ποιες δυσκολίες αντιμετώπιζετε στην έρευνα και στη συντήρηση των ευρημάτων;

Απάντηση: Οι δυσκολίες είναι πολυεπίπεδες: οικονομικές, τεχνικές, θεσμικές. Η χρηματοδότηση είναι περιορισμένη και ανταγωνιστική. Η συντήρηση απολιθωμάτων τέτοιου μεγέθους απαιτεί ειδικές συνθήκες θερμοκρασίας, υγρασίας και υλικών – κάτι που πολλές φορές δεν διασφαλίζεται. Επίσης, υπάρχει το ζήτημα των υποδομών και του προσωπικού: χρειάζονται άνθρωποι με εξειδίκευση στη συντήρηση, στη μεταφορά, στη φύλαξη. Επιπλέον, η λογική της «μεταφοράς» των ευρημάτων – δηλαδή, η απομάκρυνσή τους από τον τόπο εντοπισμού τους – γείρει επιστημονικά και συναισθηματικά προβλήματα. Πάντοτε έχω τονίσει ότι αν υπάρξει απόφαση μετακίνησης, πρέπει να εξασφαλιστεί η ακεραιότητα και η σύνδεση με το φυσικό πλαίσιο.

Ερώτηση: Τι σημαίνει για εσάς η καταχώριση στο Guinness και η διεθνής αναγνώριση;

Απάντηση: Η καταχώριση στο Guinness δεν ήταν αυτοσκοπός, αλλά συμβολική δικαίωση ομάδας και τόπου. Είναι ένα μέσο που «φωνάζει» ότι εδώ υπάρχει κάτι αξιοθαύμαστο,

που αξίζει να προβληθεί. Η πιο σημαντική διάσταση όμως είναι ότι άνοιξε το βλέμμα — όχι μόνο του κοινού, αλλά και της πολιτείας — προς την παλαιοντολογία ως κλάδο με δυναμική και όχι ως περιθωριακή εξειδίκευση.

Ερώτηση: Τι νέα στοιχεία για το παλαιοπεριβάλλον της περιοχής έχουν έρθει στο φως;

Απάντηση: Μέσα από τη συγκέντρωση της πανίδας και της χλωρίδας, διαπιστώσαμε ότι η Μηλιά και οι γύρω περιοχές πριν από τρεισήμισι εκατομμύρια χρόνια ήταν ένα περιβάλλον ιδιαίτερος πλούσιο: υγρά δάση, λιβάδια, περιοχές με ανοικτό χώρο. Η παρουσία μεγάλων θηλαστικών και σαρκοφάγων υποδεικνύει πολύπλοκες τροφικές αλυσίδες και κλιματικό ισοζύγιο πιο θερμό από το σημερινό. Οι μετακινήσεις ειδών μεταξύ Ασίας και Ευρώπης, οι προσαρμογές και οι επεκτάσεις των βιογεωγραφικών καταγράφωνται λεπτομερώς μέσα από τη διερευνητική δουλειά μας.

Ερώτηση: Πώς αξιοποιείται το έργο αυτό επιστημονικά και κοινωνικά;

Απάντηση: Επιστημονικά, τα ευρήματα αποτελούν βάση για δημοσιεύσεις, διεθνή συνέδρια, συνεργασίες και σύγκριση με παλαιοντολογικές περιοχές. Κοινωνικά, η σύνδεση με μουσεία, σχολεία και τοπικούς φορείς παίζει πολύ σημαντικό ρόλο.

Η λειτουργία τοπικών εκθέσεων και μουσείων συμβάλλει στην εκπαίδευση αλλά και στην ανάδειξη περιοχών που δεν έχουν άλλες τουριστικές ατραξιόν. Πιστεύω ότι η παλαιοντολογία είναι μια ευρύτερη, βαθιά φιλοσοφική επιστήμη και δεν πρέπει να είναι κλειστή στο εργαστήριο αλλά να γίνεται προσιτή στο ευρύ κοινό, με δράσεις, εκδηλώσεις και εκπαιδευτικά προγράμματα.

Ερώτηση: Ποια είναι η θέση σας για τη μεταφορά των ευρημάτων και του μουσείου από τη Μηλιά προς τα Γρεβενά;

Απάντηση: Το θέμα όπως δυστυχώς εξελίχθηκε είναι σοβαρό και έχει απαντηθεί διαχρονικά. Σίγουρα κάθε μεταφορά μεγάλου απολιθώματος είναι διαδικασία υψηλού ρίσκου και ιδιαίτερα χαυλιοδόντων, που η φύση της οδοντίνης ουσίας τους μπορεί με ακατάλληλους χειρισμούς να μετατρέψει το δόντι σε θραύσματα μεγέθους κόκκων ρυζιού που δεν επανασυντίθενται — με άλλα λόγια πλήρης καταστροφή. Αν, ωστόσο, αποφασιστεί, πιστεύω ότι πρέπει να εξεταστεί με μεγάλη αυστηρότητα και σεβασμό προς τη γνώμη των ειδικών που αναλαμβάνουν και την ευθύνη: να υπάρχουν εξειδικευμένες μελέτες, εναλλακτικές προτάσεις, υποδομές και εγγυήσεις για την ασφάλεια και τη διατήρηση. Στην καρδιά της επιλογής μου παραμένει η διατήρηση της σύνδεσης του αντικειμένου με τον τόπο του.

Η ΦΙΛΟΤΕΧΝΙΑ ΤΩΝ ΒΛΑΧΩΝ 2

*Γράφει ο Μιλτιάδης Παπανικολάου,
ομότιμος καθηγητής του ΑΠΘ*

Ζωγράφοι της Σαμαρίνας

Ετσι λοιπόν, το ενδιαφέρον μου θα στραφεί αρχικά στους ζωγράφους της Σαμαρίνας,- όρος που τον καθιέρωσε ο Κίτσος Μακρής,- τους οποίους θεωρώ ένα πολύ σημαντικό κεφάλαιο του νεοελληνικού μας πολιτισμού, ζωγράφους τους οποίους συναντάμε και στην περιοχή του Ασπροποτάμου, όπου εκεί ξεχωρίζει κανείς ορισμένα θρησκευτικά μνημεία ξεχωριστού κάλλους, όπως θα δούμε στη συνέχεια.

Οι Σαμαρινιώτες αγιογράφοι υπογράφουν με περηφάνια τα έργα τους, αναφέροντας συχνά το πλήρες όνομά τους καθώς και τον δωρητή ή τους δωρητές, αλλά και τη χρονολογία. Η συνήθεια αυτή είναι πολύ παλιά, ήδη από τα μεσαιωνικά χρόνια (θυμηθείτε Θεοφάνης ο Κρης, Δομήνικος Θεοτοκόπουλος εποίει κ.ά.), γεγονός που προδίδει την επιθυμία τους να προσδιορίσουν χρονικά, τοπικά και κοινωνικά το έργο τους και με αυτό τον τρόπο να δείξουν τη σιγουριά που νιώθουν γι' αυτό που κάνουν.

Μια άλλη σημαντική πτυχή του φαινομένου «Αγιογράφοι της Σαμαρίνας», είναι η μαζικότητα της παραγωγής, που δείχνει ότι η αγιογραφία ήταν ένα βιοποριστικό επάγγελμα, όπως τόσα άλλα και γι' αυτό το λόγο ταξιδεύουν σε πολλά μέρη της

Μακεδονίας και της ενδοχώρας. Ως επί το πλείστον, εργάζονται ομαδικά, αλλά ξεχωρίζει ο πρωτομάστορας. Το γεγονός αυτό δείχνει ότι υπήρχαν παραγγελίες, ενώ η ανάγκη τους οδηγούσε σε μακρινά μέρη, χιλιόμετρα μακριά από την πατρίδα τους, γνώριμο άλλωστε φαινόμενο για τους Βλάχους. «Και σήμερα ακόμη -γράφει ο Κώστας Κρυστάλλης το 1890- οι εκ Σαμαρίνας αγιογράφοι κατέρχονται μέχρι της Πελοποννήσου προς αγιογράφειν ναών. Τοιαύτας αγιογραφίας Σαμαριναίων ζωγράφων είδα εις πολλές εκκλησίας της Ηπείρου, όπως του Συρράκου».

Από την άλλη μεριά, η πολύ καλή ποιότητα των εικόνων, ακόμα και σε εκείνες που αναγνωρίζει κανείς καλλιτεχνική ατεχνία, προδίδει ότι υπήρχε παιδεία, ότι δηλαδή την τέχνη της αγιογραφίας τη σπούδαζαν και τη μάθαιναν κοντά σε δασκάλους, οι οποίοι ήξεραν όχι μόνο την τεχνική της ζωγραφικής - απαραίτητο προσόν για κάθε μαθητευόμενο- αλλά ήταν και κάτοχοι της γνώσης, που αφορούσε την τυπολογία, την ερμηνευτική και τη σημασία των συμβόλων και τους εικονογραφικούς τύπους της Ορθόδοξης λατρείας.

Είναι πραγματικά εντυπωσιακός ο τρόπος με τον οποίο οι Σαμαρινιώτες ζωγράφοι γνωρίζουν όλους

τους κανόνες της παραδοσιακής βυζαντινής αγιογραφίας, αλλά και τις εξελίξεις της δυτικής ζωγραφικής, γεγονός που αποκαλύπτει ότι ο νέος Ελληνισμός προσαρμόζεται προς τα νέα δεδομένα, που φέρνει ο Διαφωτισμός και οι Έλληνες οπαδοί του. Ήταν ζωγράφοι με τεχνικές γνώσεις και ήταν κάτοχοι μιας κουλτούρας, που τους επέτρεπε να εμπνέονται από την ιστορία και από τη θρησκευτική παράδοση, έτσι ώστε να αποδίδουν με τα απλά μέσα της τέχνης τους υψηλά νοήματα. Δεν ήταν λαϊκοί καλλιτέχνες, με την τρέχουσα σημασία του όρου, αλλά οπαδοί μιας αντίληψης, που έδειχνε σεβασμό σε αισθητικές αρχές και σε πνευματικές αξίες, που αναδύονταν από το βάθος των εικόνων τους. Θα τολμούσαμε να πούμε ότι αυτή η τέχνη, όχι μόνο των Σαμαριναίων, αλλά και καλλιτεχνών άλλων περιοχών, όπως του Ασπροποτάμου, ή των Καλλαρυτών, αποτελούν το μεταβατικό στάδιο ανάμεσα στη Μεταβυζαντινή τέχνη και στη Νεότερη Ελληνική τέχνη.

Σύμφωνα με τις πηγές, στη Σαμαρίνα λειτουργούσε ήδη από τον 18ο αιώνα Σχολή Αγιογραφίας και συγκεκριμένα στο Μοναστήρι της Αγίας Παρασκευής, κτισμένο το 1713, σύμφωνα με την κτητορική επιγραφή. Το ερώτημα, κατά πόσον η Σαμαρίνα και συγκεκριμένα το Μοναστήρι της Αγίας Παρασκευής, δημιούργησε μια καλλιτεχνική παράδοση με επιρροή και σε άλλα τοπικά εργαστήρια, μπορεί να απαντηθεί θετικά, από το γεγονός και μόνο ότι λόγω της μεγάλης δράσης τους και της εμβέλειάς τους,

αλλά και της εξαιρετικής ποιότητας, με τα ιδιάζοντα χαρακτηριστικά της τέχνης τους, συνεισέφεραν τα μέγιστα στον πολιτισμό της χώρας και στην ποιοτική αναβάθμιση του δοκιμαζόμενου ελληνικού πληθυσμού της υπαίθρου. Αναμιφισβήτητα, η δραστηριότητα αυτή συνέβαλε σημαντικά στην πνευματική ακτινοβολία της περιοχής.

Μεγάλοι αντίπαλοι στις παραγγελίες για τους Σαμαρινώτες ζωγράφους ήταν οι Χιοναδίτες ζωγράφοι, με καταγωγή από τη γειτονική περιοχή των Χιονάδων της Κόνιτσας, ζωγράφοι με μεγάλη παράδοση στην τέχνη της αγιογραφίας και περιπλανώμενοι με την καλλιτεχνική πραγματεία τους σε όλη τη Βαλκανική. Ήταν αρκετά δραστήριοι και ταλαντούχοι, με επιρροές από το Άγιον Όρος, όπως και για τους ομότεχνούς τους της Σαμαρίνας. Είναι εντυπωσιακό το γεγονός της ανάπτυξης μιας δημιουργικής τέχνης σε ένα κτηνοτροφικό και αγροτικό περιβάλλον, όπου για τον καθηγητή Μ. Μερακλή, «δημιουργήθηκε ένας πολιτισμός ανεπανάληπτης αισθητικής κόντρα στις στειρόσεις και την υπανάπτυξη». Οι ζωγράφοι αυτοί ασχολούνται και με την κοσμική ζωγραφική, γειμίζουν με παραστάσεις πολλά αρχοντικά και η τέχνη τους είναι μία θετική προέκταση της λαϊκής τέχνης.

Είναι γεγονός ότι η εκκλησιαστική ζωγραφική βρίσκεται αυτή την περίοδο (τέλη 18ου- αρχές 20ού) σε έξαρση και έρχεται να ικανοποιήσει τις απαιτήσεις μιας ανερχόμενης αστικής τάξης, η οποία είναι η κινητήριος

δύναμη των κάθε είδους αλλαγών που συντελούνται στην τουρκοκρατούμενη ελληνική κοινωνία.

Η αγιογραφία, ιδωμένη μέσα από το πλαίσιο της νεοελληνικής ζωγραφικής, έχει μια σημαντική θέση και αποτελεί τον φορέα των τεχνοτροπικών και γενικά των καλλιτεχνικών αλλαγών, αλλά και το εφαλτήριο των δυτικοτρόπων επιρροών που

χρόνο με το χρόνο εισάγονται στη νεοελληνική τέχνη. Απ' την άλλη μεριά, οι καλλιτέχνες αποτελούν ο καθένας τους μια οντότητα, πράγμα που σημαίνει ότι απαρνούμενοι την ανωνυμία, προωθούν αναγκαστικά την έννοια της υποκειμενικότητας, βασικό παράγοντα θετικής και προοδευτικής εξέλιξης της Τέχνης και του Πολιτισμού.

Ο Ασπροπόταμος και οι εκκλησίες του

Όπως είναι γνωστό, οι Βλάχοι ήταν ένας λαός αρκετά θρησκευόμενος και η ανάπτυξη της ορθόδοξης λατρείας συνδυάστηκε με την ανάπτυξη της παιδείας τους. Οι εκκλησίες και τα σχολεία τους ήταν τα πλέον εντυπωσιακά κτήρια σε όλα τα βλαχοχώρια. Το θρησκευτικό συναίσθημα των Βλάχων ήταν έντονο και αυτό αποδεικνύεται κατ' αρχάς από τον μεγάλο αριθμό εκκλησιών, μικρών και μεγάλων, μέσα και έξω από το χωριό, αριθμός εντυπωσιακά δυσανάλογος προς των αριθμό των κατοίκων. Οι άγιοι που τυγχάνουν ιδιαίτερης λατρείας από τους Βλάχους, είναι οι καλοκαιρινοί άγιοι (από τον Άγιο Γεώργιο μέχρι τον Άγιο Δημήτριο), με κυρίαρχη τη γιορτή της Κοίμησης της Θεοτόκου αλλά και της Αγίας Παρασκευής. Ειδικά για την Παναγία, αφιερώθηκαν πολλοί ναοί και για τους Βλάχους ο Δεκαπενταύγουστος είναι το καλοκαιρινό Πάσχα, ενώ αξίζει να αναφέρει κανείς εδώ τον «Τρανό χορό», που χορεύουν τόσο οι Σαμαρινιώτες, όσο και οι Βλατιώτες, ανήμερα της μνήμης της,

που σύμφωνα με τους σχολιαστές λαογράφους, αποτελεί πολιτιστικό κατάλοιπο αρχαίας λατρείας, καθώς το σχήμα του, ο κύκλος, είναι ανάμνηση αρχαίας ορχήστρας.

Ο Ασπροπόταμος είναι μία περιοχή με συμπλέγματα ναών, που καταδεικνύουν την ξεχωριστή θρησκευτική ταυτότητα των κατοίκων της, όπως σημειώνει η βυζαντινολόγος Κρυσταλλία Μαντζανά, που μελέτησε τους ναούς. Η αρχιτεκτονική τους έχει επιρροές από τους ναούς της αθωνικής πολιτείας (δημοφιλέστεροι είναι ο τύπος του σταυροειδούς ναού με τρούλο, ή ο τύπος της τρίκλιτης βασιλικής).

Κατά κανόνα φέρουν πλούσια εικονογράφηση, (τοιχογραφίες και δεσποτικές εικόνες, καμωμένες από επώνυμους ζωγράφους (από τα μέσα του 18ου μέχρι το τέλος του 19ου αιώνα), περίτεχνα ξυλόγλυπτα τέμπλα, και ξυλόγλυπτα πολύχρωμα ταβάνια. (Αγία Παρασκευή, Προφήτης Ηλίας, στο χωριό Χαλίκι, Άγιος Νικόλαος στο Κατάφυτο, Μονή της Παναγίας Γαλακτοτροφούσας στο

δρόμο προς το χωριό Ανθούσα). Εξωκλήσια και μοναστήρια είναι μνημεία, κατάλοιπα ενός πολιτισμού μεγάλης έμπνευσης, που δένουν εντυπωσιακά με το βαθύ πράσινο της πλούσιας βλάστησης, με τα νερά του Αχελώου και με το ορεινό ανάγλυφο του αλπικού τοπίου. Πραγματικά, οι κάτοικοι, και οι ταξιδιώτες νιώθουν την υπερφυσική δύναμη που αποπνέει το απέραντο τοπίο και η μεγαλοσύνη των βουνών, έτσι που τα πέτρινα εκκλησιαστικά κτίσματα να θυμίζουν τη θεία δύναμη και να υποβάλλουν το αίσθημα της ταπεινότητας και της πίστης.

Εντύπωση προκαλεί στον επισκέπτη η Ιερά Μονή του Τιμίου Σταυρού (στα Δολιανά) με τους 13 τρούλους.

Κτίσθηκε γύρω στα τέλη του 18ου αιώνα σε αρχιτεκτονικό ρυθμό τρίκλιτης βασιλικής. Στο εξωτερικό φέρει ανάγλυφα και στο εσωτερικό του, στο Ιερό Βήμα, υπάρχει σύνθρονο και επισκοπικός θρόνος. Όπως εύκολα διαπιστώνει κανείς, είναι ένα μνημείο απαράμιλλης ομορφιάς, σχεδιασμένο με υψηλές αισθητικές προδιαγραφές και από μόνο του αποτελεί ένα αρχιτεκτονικό γλυπτό, που «στήθηκε» με πολλή σοφία μέσα στο δάσος. Όπως ήταν επόμενο, το σύμπλεγμα του ναού και της φύσης, χαρακτηρίστηκαν μνημεία μοναδικού κάλλους και προστατεύονται από διεθνείς συμφωνίες.

συνεχίζεται

Η ΚΑΤΑΚΤΗΣΗ ΤΩΝ ΓΡΕΒΕΝΩΝ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΟΘΩΜΑΝΟΥΣ

*Γράφει ο Απόστολος Παπαδημητρίου,
ερευνητής της τοπικής ιστορίας*

Ατν για τη γενική ιστορία ισχνά είναι τα στοιχεία για την πρόωμη τουρκοκρατία, ισχνότατα είναι για την τοπική ιστορία των Γρεβενών κατά την περίοδο αυτή. Οι ιστορικοί ερευνητές, ως εκ τούτου, επιχειρούν να συναγάγουν κάποια συμπεράσματα από τις ελάχιστες σωζόμενες πηγές, προσθέτοντας σ' αυτές εικασίες. Άλλες από

αυτές πιθανόν να είναι ορθές, άλλες όμως όχι. Επειδή νέες πηγές έρχονται στο φως, οπωσδήποτε συμπληρώνονται κάποια από τα πάμπολλα κενά του γρίφου.

Πότε εμφανίστηκαν στην επαρχία Γρεβενών οι κατακτητές; Είναι πολύ πιθανόν ευθύς μετά τη θριαμβευτική νίκη τους κατά των Σέρβων στο Κοσσυφοπέδιο (1389). Έχει γραφεί ότι

ενωρίτερα (1385) είχαν περιέλθει στην κατοχή τους η Πελαγονία και η Καστοριά, όμως τα Γρεβενά εμφανίζουν ιδιομορφία, η οποία ασφαλώς θα δυσχέρανε την προέλασή τους εκεί. Το ορεινό και με πυκνότατο δάσος δυτικό τμήμα της επαρχίας καθιστούσε δυσχερή την προέλαση, ενώ ακόμη οι Σέρβοι στον βορρά προέβαλαν αντίσταση. Μετά τη συντριβή των Σέρβων, οι Οθωμανοί προέλασαν νοτιότερα. Το 1393 κυριεύσαν το φρούριο των Σερβίων, το πλέον σημαντικό της Δυτικής Μακεδονίας.

Τα προβλήματα που αντιμετώπιζαν οι σουλτάνοι Μουράτ Α΄ (1362-1389) με τους Καραμάνους στην Ανατολία και ο Βαγιαζίτ Α΄ (1389-1402) με την εισβολή Μογγόλων υπό τον Ταμερλάνο στη Μικρά Ασία, ασφαλώς συντέλεσαν στην επιβράδυνση της προέλασης των Οθωμανών προς τα δυτικά. Αυτή επιχειρήθηκε επί των σουλτάνων Μωάμεθ Α΄ (1413-1421) και Μουράτ Β΄ (1421-1451). Ο δεύτερος υπήρξε ο κατακτητής της Θεσσαλονίκης και των Ιωαννίνων κατά το ίδιο έτος (1430). Η διάβαση της Πίνδου σε χρονολογία προγενέστερη του 1430 οδηγεί, επιφανειακά λαμβανόμενη υπ' όψη, στο συμπέρασμα ότι η επαρχία Γρεβενών είχε υποταχθεί πλήρως νωρίτερα. Αν πράγματι υπετάγη, πώς υπετάγη; Προέβαλαν αντίσταση οι κάτοικοί της; Είχαν άραγε τη δυνατότητα αυτή, υπήρχαν δηλαδή σημαντικά οχυρά, στα οποία οι κάτοικοι θα μπορούσαν να αμυνθούν, όχι βέβαια για μερικές ημέρες αλλά για μεγάλο χρονικό διάστημα;

Και έκριναν σκόπιμο να αντισταθούν υπό τις χαώδεις συνθήκες, που επικρατούσαν στην ευρύτερη περιοχή, η οποία ελεγχόταν επί δεκαετίες από Σέρβους ηγεμόνες;

Σε πρόσφατη εργασία έχει γραφεί: «Η θεωρία περί ανυπότακτων πληθυσμών που κατέφυγαν στα ορεινά δεν ευσταθεί. Η δομή και οργάνωση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ήταν τέτοια κατά τον πρώτο αιώνα της κατάκτησης (15ο) που δεν επέτρεπε αποκλίσεις και διαφοροποιήσεις από το τιμαριωτικό σύστημα». Αν αυτό αληθεύει, ισχύει και για τους κατοίκους της επαρχίας Γρεβενών.

Ιστορικοί ερευνητές, οι οποίοι έγραψαν δεκαετίες πριν από το τέλος του 20ού αιώνα, διέσωσαν δημοτικά τραγούδια, τα οποία αναφέρονται στην κυρίευση με δόλο δύο οχυρών: των Γρεβενών του Παληογλά, κοντά στο Δασάκι, και του Κάστρου. Επειδή όμως η φιλοτιμία του Έλληνα δεν αποδέχθηκε τη στρατιωτική υπεροχή των κατακτητών, πιθανόν να συνέθεσε άσμα για κάποιο φρούριο, το οποίο άσμα διαδόθηκε αργότερα σ' όλη την έκταση του ελλαδικού χώρου. Πρέπει να αναζητήσουμε πρόσθετα στοιχεία, ώστε να στοιχειοθετήσουμε ότι οι κάτοικοι της περιοχής προέβαλαν όντως αντίσταση και επιβράδυναν την προέλαση των κατακτητών.

Κατά τον ιστορικό και αρχαιολόγο Κεραμόπουλο και τα δύο οχυρά του Παληογλά έχουν πυρποληθεί. Ο Χ. Δρόσος αναφέρει ευρήματα, όπως μεταλλικά βλήματα τηλεβόλου και καμένη γη στα ερείπια του τοίχους

τού φρουρίου «Άγιος Νικόλαος» τού οικισμού τού Αγίου Γεωργίου. Παράδοση τού Ταξιάρχη αναφέρεται στην εκδίωξη των κατοίκων τού οικισμού Κοσκού, ο οποίος χρησιμοποιήθηκε ως στρατόπεδο του προελαύνοντος προς τη δύση στρατεύματος. Οι κάτοικοι του σχημάτισαν νέο οικισμό, τα «Καλύβια». Μήπως όμως κάποιοι από αυτούς μετακινήθηκαν δυτικότερα; Η ισχυρή παράδοση, διατηρημένη μέχρι τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα ότι ο επισκοπικός ναός του Γρεβενού προς τιμήν της Αγίας Παρασκευής μετατράπηκε σε τζαμί και οι κάτοικοί του οικισμού εκδιώχθηκαν, επιτείνει την άποψη ότι αυτοί προέβαλαν αντίσταση, όχι βέβαια εντός του Γρεβενού, καθώς πέριξ των σημερινών Γρεβενών δεν σώζεται ίχνος οχύρωσης. Είναι πολύ πιθανόν οι Οθωμανοί να συνάντησαν μεγαλύτερη αντίσταση στην ορεινή περιοχή των Γρεβενών, όπου υπήρχε από τούς ελληνιστικούς ακόμη χρόνους σειρά οχυρών, αυτών της Καλλιθέας, του Σπηλαίου, τού Κάστρου, τού Πολυνερίου-Αλατόπετρας και των Φιλιππίων. Οι υπερασπιστές των δύο πρώτων ήταν δυνατό να ελέγξουν τις κύριες διαβάσεις προς Ήπειρο, μέσω Κρανιας - Μετσόβου και Περιβολίου - Βαβούσας αντίστοιχα. Κυριεύθηκαν άραγε αυτά σε σύντομο χρονικό διάστημα, μετά από τα φρούρια του ανατολικού τμήματος της επαρχίας ή δεκαετίες αργότερα; Αν κυριεύθηκαν αργότερα, δεν μετακινήθηκαν εκεί κάτοικοι, για να αποφύγουν τη βία τού κατακτητή;

Σύμφωνα με τα ενετικά αρχεία, αναφορά με ημερομηνία 27 Ιουλίου 1423 ενημέρωνε για τη στράτευση Βλάχων μισθοφόρων προς υπεράσπιση της Θεσσαλονίκης. Την άποψη για αντίσταση των ανυπότακτων ορεισεβίων, Βλάχων και Κουπατσάρων, ενισχύει η ιστορική μαρτυρία ότι κατά το 1444 ο δεσπότης τού Μορέα Κωνσταντίνος Παλαιολόγος, εξεστράτευσε κατά των Οθωμανών, πού είχαν εδραιώσει την παρουσία τους στην πεδινή Θεσσαλία, και εκεί ενισχύθηκε από Βλάχους, από τις περιοχές των Γρεβενών και του Ασπροποτάμιου, που παραχείμαζαν εκεί. Το συμβάν αυτό και η ισχυρή παράδοση περί των Αγράφων, πού δεν πατήθηκαν ποτέ από τούς Οθωμανούς (ασφαλώς υπερβολή) ενισχύει την εκδοχή για την προβολή μακρόχρονης αντίστασης στον κατακτητή στα ορεινά των Γρεβενών.

Η νεότερη έρευνα έφερε στο φως σημαντικά στοιχεία, τα οποία ενισχύουν την άποψη, την οποία μόλις προβάλαμε και υποστηρίζουμε. Στα δημοσιευμένα φορολογικά κατάστιχα της επαρχίας Γρεβενών των ετών 1564 και 1579 δεν έχουν καταχωρησθεί οι οικισμοί Σπήλαιο και Κάστρο, αναμφισβήτητη απόδειξη ότι αυτοί έπαψαν να κατοικούνται μετά την κατάκτηση. Γιατί άραγε να συμβεί αυτό στους τόσο σημαντικούς αυτούς, λόγω της οχύρωσής τους, οικισμούς; Ασφαλώς, επειδή οι κατακτητές, μετά την κυρίευση των φρουρίων, εξανδραπόδισαν τούς κατοίκους. Η μεταχείριση των κατοίκων των φρουρίων, τα οποία οι Οθωμανοί κυρί-

ευσαν μετά από πολιορκία, πού ασφαλώς τους στοίχισε σε ανθρώπους και χρόνο, μάς είναι γνωστή. Στον Πτελεό και στο Γαρδίκι (Ζάροκο), τους άνδρες και τα αγόρια άνω των δώδεκα ετών τους κατέσφαξαν, ενώ τίς γυναίκες και τα μικρότερα αγόρια τα πούλησαν στα σκλαβοπάζαρα. Η παράδοση του Σπηλαιού αναφέρει ότι το σύγχρονο Σπήλαιο σχηματίστηκε από τη συνένωση των μικρών οικισμών Σκαλίτσας, Ντόνας, Άνω και Κάτω Κερασιάς και Λιάτιστας. Από αυτούς, οι της Κερασιάς και Λιάτιστας είναι καταχωρισμένοι στα προαναφερθέντα κατάστιχα. Προφανώς οι επιβίωσαντες κατά την κατάκτηση κάτοικοι, διασκορπίστηκαν στο πυκνό δάσος και σχημάτισαν τους συνοικισμούς αυτούς. Άραγε τα φρούρια αυτά υπερασπίστηκαν μόνο οι κατοικούντες εκεί ή και άλλοι πού είχαν συρρεύσει από τους ήδη κατακτηθέντες οικισμούς; Και όταν η πολιορκία κατέστη πιεστική, είχαν παραμείνει εκεί όλα τα γυναικόπαιδα ή πολλά είχαν μεταφερθεί στους ορεινούς οικισμούς των Βλάχων, όπου κατέφυγαν αργότερα και οι διασωθέντες υπερασπιστές των φρουρίων;

Πότε συνέβη η συνένωση των οικισμών προς σχηματισμό τού σύγχρονου Σπηλαιού; Θεωρώ ότι συνέβη περί τα τέλη τού 16ου αιώνα. Ο ηγούμενος της ιερής μονής τού Οσίου Νικάνορος Ζάβορντας, γέροντας Σεραφείμ, είχε την καλοσύνη να μου αποστείλει φωτογραφία της πρώτης σελίδας παρρησίας, την οποία αναφέρει ο Λίνος Πολίτης στην πολύ σημαντική εργασία του για τα χει-

ρόγραφα της μονής. Εντυπωσιάζει το ότι τόσο αυτή, όσο και οι επόμενες 40 σελίδες είναι σε σλαβική γλώσσα. Κατά την εκτίμηση τού Πολίτη, με επιφύλαξη, καθώς θέτει ερωτηματικό, το χειρόγραφο είναι τού 16ου αιώνα. Θεωρώ ως πλέον πιθανό να είναι τού 14ου αιώνα, από τότε, πού στην υπό τον έλεγχο Σέρβων ηγεμόνων περιοχή από τον κάτω ρου τού Αλιάκιμονα μέχρι τα Μετέωρα, άνηξε ο μοναχισμός. Έτσι εξηγείται και το ότι στη μονή της Κοιμήσεως της Θεοτόκου Σπηλαιού διασώζονταν σημαντικά χειρόγραφα εκκλησιαστικά βιβλία των αιώνων 13ου και 14ου, τα οποία φυλάσσονται στη βιβλιοθήκη της μονής του οσίου Νικάνορος Ζάβορντας, μετά τη διάλυση της μονής τού Σπηλαιού, και λείψανα, όπως τού Μηνᾶ τού Καλλικελάδου, πού μαρτύρησε στην Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου. Κατά την κυρίευση τού οχυρού, οι κατακτητές λυσοσομανούτες κατέστρεψαν και τη μονή.

Στην αρχή των νεότερων εγγράφων στην παρρησία αυτή, στην ελληνική γλώσσα, μοναχός της μονής διέσωσε σημαντικά στοιχεία του βίου και του έργου των ηγουμένων της μονής. Συνάγεται ότι ήδη το 1620 είχε συγκροτηθεί εκεί μοναστική αδελφότητα με ηγούμενο τον Παχώμιο από το Περιβόλι και είχαν προχωρήσει σημαντικά οι εργασίες του καθολικού της μονής, αφού επί της ηγουμενίας του Παχωμίου είχε αρχίσει η αγιογράφησή του. Επειδή στη σωζόμενη κτητορική επιγραφή τού καθολικού μνημονεύονται και ιερείς πέραν των ιερομονάχων, συ-

νάγεται το συμπέρασμα ότι το νέο Σπήλαιο είχε σχηματισθεί με τη συνένωση των πέριξ συνοικισμών, ίσως και κατά διαταγή των κατακτητών, για φορολογικούς λόγους. Αν η υπόθεση μου για την παλαιότητα της παρρησίας επαληθευθεί, με τη μελέτη της από ειδικό σλαβολόγο, τότε θα αποδειχθεί ότι μονή στο Σπήλαιο υπήρχε ήδη κατά τον 14ο αιώνα, αν όχι προγενέστερα και καταστράφηκε κατά την κατάκτηση, για να επανιδρυθεί στην αρχή τού 17ου αιώνα. Για το Κάστρο έχουμε μαρτυρία ύπαρξης και εκεί χριστιανικής κοινότητας, περί τις αρχές τού 17ου αιώνα, με ιερέα ονόματι Κομνηνό, του οποίου η προεβυτέρα αφιέρωσε τότε στη μονή Σπηλαίου αμπέλι της.

Πότε κατακτήθηκαν τα φρούρια Σπηλαίου και Κάστρου; Ενδεχομένως και μετά το 1430. Ήταν αυτή η τελευταία γραμμική αντίσταση των γηγενών κατά των επελαυνόντων κατακτητών ή ο αγώνας συνεχίστηκε με αγκιότητα στην με πυκνή δασική βλάστηση και μεγαλύτερου υψομέτρου έκταση της γρεβενιώτικης Πίνδου, όπου βρίσκονταν οι οικισμοί των Βλάχων με κύρια ενασχόληση την κτηνοτροφία; Μελέτη τού έμμετρου χρονικού τού Ισιδώρου του Πελοποννησίου, αρχιεπισκόπου Κιέβου και καρδινάλιου-μετά τη μεταστροφή του στον ρωμαιοκαθολικισμό- στο οποίο αναγράφεται ότι ο Μωάμεθ στρατολόγησε για την πολιορκία της Κωνσταντινούπολης και από την επαρχία Γρεβενών, δυνατόν να οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι αυτή είχε υποταγεί πλήρως. Παραθέτουμε τούς σχετικούς στίχους:

*«Αυλαίς καί Ραδοβίζιο, ο Γρεβενός
καί Στήπη*

*έχει κι αυτού αληθινά ως τέσσερες
χιλιάδες».*

Αναφέρεται ότι κατά το 1458, δηλαδή μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης, Βλάχοι από την Αιτωλία εισέβαλαν στη Θεσσαλία και κατέστρεψαν οικισμούς μουσουλμάνων φθάνοντας στις παρυφές της Μακεδονίας. Σε συλλογική εργασία έχει γραφεί: «Όπως όλες οι προηγούμενες αυτοκρατορίες, οι Οθωμανοί στην κατακτητική τους επέκταση συνάντησαν ορεισίβιους πληθυσμούς της ορεινής κεντρικής Ελλάδας, για τους οποίους η σπλοφορία η βία και η ληστεία ήταν παράδοση άμεσα συνυφασμένη και με τις δομές της κοινωνικής και οικονομικής τους οργάνωσης ως ορεισίβιων ποιμενικών πληθυσμών, αλλά και με την ασθενική παρουσία σε αυτές τις ορεινές περιοχές των στρατιωτικών μηχανισμών και των θεσμών δημόσιας ασφάλειας των εκάστοτε κυριάρχων της ευρύτερης περιοχής». Δεν είναι διαφορετικά τα εδαφικά χαρακτηριστικά τού ορεινού όγκου της επαρχίας Γρεβενών από τα της Κεντρικής Ελλάδος. Γι' αυτό και οι ορεισίβιοι από τα Γρεβενά μέχρι την Αιτωλία κατέστησαν λατινόφωνοι, ως μισθοφόροι των Ρωμαίων κατακτητών, με συνέπεια να μορφωθεί η βλάχικη γλώσσα. Ένδειξη παραμένουσας αναταραχής στην επαρχία Γρεβενών μαρτυρεί διάταγμα τού Μωάμεθ Β' (1463), το οποίο σώζεται στη Βιβλιοθήκη τού Παρισιού και απευθυνόταν στους διοικητές των βιλαετιών Πρεμετής και Γρεβενών. Σ' αυτό οριζόταν: «Ο

γιαζιτζής θα απαγορεύσει την εισαγωγή, την κυκλοφορία και την κατανάλωση άλατος εκ τού εξωτερικού και θα τιμωρήσει τούς παραβάτες σύμφωνα με τις ρυθμίσεις». Δύο ήταν οι μεγάλες αδυναμίες των ορεισίων κτηνοτρόφων: Η ανάγκη καθόδου στα πεδινά, κατά τούς χειμερινούς μήνες και η προμήθεια άλατος. Το να ασχοληθεί ο ίδιος ο σουλτάνος με την εμπορία τού άλατος, νομίζω πως, δεν οφείλεται σε λόγους οικονομικούς, αλλά σε στρατιωτικούς. Ασφαλώς, εχθροπραξίες δεν λάμβαναν χώρα κατά τους χειμερινούς μήνες, οπότε η Πίνδος ήταν αδιάβατη. Πιθανόν να παρέμεναν στα ορεινά οι αποφασισμένοι να συνεχίσουν την αντίσταση. Αποκλείεται τότε να άρχισε και η μετακίνηση κατοίκων από τους κατακτημένους οικισμούς περιοχών με χαμηλότερο υψόμετρο, ώστε, με την πάροδο τού χρόνου, να καταστούν οι βλάχικοι οικισμοί πολυπληθείς;

Κατά τον Αραβαντινό, οι Βλάχοι της Πίνδου υποτάχθηκαν οριστικά στους Οθωμανούς το 1479, υπό τον όρο να υπάγονται διοικητικά στη βαλιντέ σουλτάνα (βασιλομήτορα) και να αυτοδιοικούνται. Είναι αυθαίρετο το γραφέν από τον Ηπειρώτη ιστορικό ή επιβεβαιώνεται από τα προνόμια, τα οποία διατήρησαν οι ορεινοί οικισμοί μέχρι την εποχή τού Αλή, πασά της Ηπείρου; Η υποταγή δεν αντικρούει την άποψη ότι εστίες αντίστασης παρέμειναν στην Πίνδο και μετά τη συνθηκολόγηση των Βλάχων. Ανυπότακτοι Κλέφτες δεν έπαψαν να δρουν μέχρι την εποχή τού Αλή (περί το 1810). Τη διαρκή πα-

ρουσία των Κλεφτών μαρτυρούν τα ακόλουθα. Σύμφωνα με παράδοση τού Μοναχιτίου, την οποία διέσωσε στη σημαντική εργασία του ο Δρίζης, οι κάτοικοι τού διαλυμένου οικισμού Κυρακαλίτσα, κοντά στο Μικρολίβαδο, βρίσκονταν μεταξύ της σφύρας των Κλεφτών και τού άκμονος των διωκτικών αποσπασμάτων. Μη υποφέροντες κάποιοι από αυτούς τον αβίωτο βίο, έλαβαν την απόφαση να ζητήσουν από τον κατακτητή τη μετεγκατάσταση σε ασφαλή περιοχή. Πράγματι μετακινήθηκαν και ίδρυσαν τη σημερινή Κυρακαλή, δυτικά των Αυλών, όπου μεταγενέστερα εξισλαμίστηκαν. Πότε όμως συνέβη αυτό; Η παράδοση δεν μας διαφωτίζει. Στο φορολογικό κατάστιχο τού 1564, πού προαναφέραμε έχουν καταγραφεί και οι δύο οικισμοί. Συνεπώς, η μετεγκατάσταση πιθανόν να συνέβη και προ των μέσων τού 16ου αιώνα. Την εντυπωσιακή δράση των Κλεφτών στην Πίνδο μαρτυρεί γαλλική πηγή. Ο Γάλλος αξιωματούχος Deshayes, απεσταλμένος τού βασιλιά του στην Κωνσταντινούπολη, έγραψε: «Αν επιχειρούσε κανείς στα 1621 να φθάση στη Θεσσαλονίκη ξεκινώντας από τις ηπειρωτικές ακτές (τις απέναντι από την Κέρκυρα) και να διασχίση τη σπαρμένη από βουνά Δυτική Ελλάδα, τη γεμάτη από κλέφτες, θα έπρεπε να είναι βέβαιος ότι θα κινδύνευε να πέση στα χέρια τους». Και ο Περραιβός έγραψε: «Εάν αυτοί οι κατά καιρούς χρηματίσαντες Καπιτανέοι δεν αντιστέκοντο μεγαλοψύχως εις τους τυράννους, ήθελον ίδωμεν και αυτά τα βουνά και δυσβάτους τόπους (όπου τώρα κατοικούν

μόνον χριστιανοί) να κατοικούνται από τους ίδιους Τούρκους, καθώς εις τα μέρη τής Βουλγαρίας».

Η ανάδειξη σημαντικών Κλεφτών, όπως του Δούκα (Α΄ μισό 17ου αιώνα), του Ζήδρου (Β΄ μισό 17ου αιώνα), του Τότσκα, των Ζιακίων και πληθώρας άλλων (τον 18ου αιώνα), μαρτυρεί το αξιόμαχο των κατοίκων της επαρχίας Γρεβενών. Δεν θα ήταν αυτοί απόγονοι αναξίων προγόνων,

που υποτάχθηκαν στον κατακτητή χωρίς να προβάλουν την παραμικρή αντίσταση, παρ' ότι το έδαφος προσφερόταν γι' αυτήν και οχυρά υπήρχαν. Μόνον οι ανάγκες τους υπέταξαν, ανάγκες προμήθειας άλατος και επιβίωσης των αιγοπροβάτων κατά τους χειμερινούς μήνες, και προμήθειας σιτηρών, καθώς στο ορεινό δυτικό τμήμα ήταν, όπως και είναι, περιορισμένες οι καλλιέργειες.

Το Γεφύρι του Πασά: Ένας Ήρωας στα Ερείπια

Γράφει Θωμάς Μπιζιούρας, Μάιος 2025

Στάθηκε για αιώνες, γκρεμίστηκε σε μια στιγμή πολέμου, και τώρα περιμένει - μια σιωπηλή καμάρα πάνω στον Αλιάκμονα - που δεν θέλει να ξεχαστεί. Υπάρχουν μέρη, όπου η ιστορία δεν φωνάζει. Ψιθυρίζει. Κι αν δεν την ακούσεις, τη χάνεις.

Το Γεφύρι του Πασά το πρωτοβρήκα τυχαία, πριν κάποια χρόνια. Ή ίσως, μπορεί να με βρήκε αυτό. Σαν παιδί στα Γρεβενά, κανείς δεν μου μίλησε για αυτό το γεφύρι (ούτε και για κανένα άλλο δηλαδή). Μια μικρή πινακίδα, ένας σύντομος χωματόδρομος και πέτρα θρυμματισμένη. Μονάχα μια καμάρα, όρθια ακόμα. Οι άλλες είχαν πέσει από πόλεμο, από σεισμό, από εγκατάλειψη. Για δύομισι αιώνες, το γεφύρι αυτό κοντά

στην Κοκκινιά Γρεβενών, ήταν το μεγαλύτερο της Μακεδονίας. Από εδώ περνούσαν καραβάνια. Στρατιώτες. Πλανόδιοι και οδοιπόροι.

Ήταν ένα πέρασμα. Ένας δεσμός. Ένας κόσμος.

Γιατί γκρεμίστηκε; Γιατί δεν το έχτισε κανείς ξανά;

Κάποια γεφύρια χτίζονται όχι μόνο για να περνούνται, αλλά και για να σημαίνουν. Κουβαλούν πάνω τους δρόμους, αλλά και μνήμες. Κι όταν πέσουν, δεν σπάξει μόνο η πέτρα. Σπάξει η συνέχεια.

Αυτό είναι το χρονικό ενός τέτοιου γεφυριού.

Κανείς δεν θυμάται τον πρώτο χτύπο της πέτρας. Καμία επιγραφή δεν μαρτυρά την ακριβή ημερομηνία.

Όμως γύρω στα 1680–1690, με διαταγή του Μαχμούτ Πασά, στήθηκε αυτό το γεφύρι-όχι σε πόλη, αλλά μες στην ερημιά-πάνω στον άγριο Αλιάκμονα. Οι μαστόροι ήρθαν από το Βόιο. Άντρες που ήξεραν να χτίζουν, όχι μόνο για να κρατήσει, αλλά και για να πει. Το μόνο γεφύρι που δεν κατάφερε να ρίξει ο Αλιάκμονας...

Αρχιτεκτονική στην Πέτρα και στον Άνεμο

Το Γεφύρι του Πασά δεν ήταν συμμετρικό. Κι αυτό δεν ήταν ελάττωμα, ήταν προσαρμογή. Έξι καμάρες, κάθε μία διαφορετική, άπλωναν τη ράχη τους πάνω από τον ποταμό. Επτά βάθρα το κρατούσαν όρθιο. Στα πέντε από αυτά υπήρχαν παραθυράκια εκτόνωσης, στενά ανοίγματα, που άφηναν το νερό να ξεσπά χωρίς να το γκρεμίσει. Από την αντίθετη πλευρά, οι υδροκόπτες, τριγωνικές προεξοχές, έσπαγαν τη ροή του ποταμού. Ό,τι έμοιαζε διακοσμητικό, είχε σκοπό. Ό,τι έδειχνε ασύμμετρο, ήταν ζυγισμένο. Η κεντρική καμάρα - η ψηλότερη - έφτανε τα δεκαπέντε μέτρα. Από την κορυφή της κρεμόταν ένα καμπανάκι. Το έλεγαν «κυπρί». Όταν φυσούσε δυνατός άνεμος, χτυπούσε. Και τότε οι διαβάτες, δεν περνούσαν. Το γεφύρι έδινε σήμα κινδύνου. Ήταν φύλακας. Το καλντερίμι του, το λεγόμενο «αχνάρι», δεν ήταν ευθύ. Ανέβαινε, κύρτωνε, και ξανάπεφτε. Σαν αναπνοή. Όχι τυχαία. Όχι για την ομορφιά. Για τη ροή. Για την ισορροπία.

Ούτε σίδερο. Ούτε τοιμέντο. Μόνο γνώση, πέτρα και χρόνος.

Καταστροφή και Εγκατάλειψη

Απρίλιος 1941. Ο Άξονας εισβάλλει στην Ελλάδα. Οι Σύμμαχοι, σε υποχώρηση, προσπαθούν να κερδίσουν χρόνο. Νεοζηλανδοί μηχανικοί φτάνουν στον Αλιάκμονα. Οι εντολές είναι σαφείς: ανατινάξτε τα γεφύρια. Το Γεφύρι του Πασά δεν έπεσε από φθορά. Έπεσε με εκρηκτικά. Όχι από εχθρό, αλλά από φίλο.

Οι Γερμανοί πέρασαν ελάχιστες μέρες αργότερα, από αλλού. Το γεφύρι θυσιάστηκε. Άδικα. Δεν στήθηκε καμιά τελετή. Δεν ειπώθηκε ευχαριστώ. Η σιωπή ήταν η μόνη του επιβράβευση. Μισό αιώνα αργότερα, το 1995, ένας σεισμός 6,6 Ρίχτερ ήρθε να αποτελειώσει ό,τι είχε απομείνει. Σήμερα; Μια μόνο καμάρα στέκει ακόμη- η μικρότερη- στην ανατολική άκρη.

Μόνο άδειος αέρας εκεί που κάποτε αντηχούσε κουδούνι.

Γιατί Έχει Ακόμη Σημασία

Γιατί δεν είναι όλα τα ερείπια ξεχασμένα. Κάποια είναι εγκαταλελειμμένα. Κι έχει διαφορά. Το Γεφύρι του Πασά δεν το πήρε ο χρόνος. Το πήρε ο πόλεμος. Το ξέχασε η πολιτεία. Το εγκατέλειψε η φροντίδα. Και όμως, στέκει ακόμα - έστω μια καμάρα. Και αυτό σημαίνει κάτι. Σημαίνει, πως το γεφύρι ήταν όχι μόνο χρήσιμο, αλλά και όμορφο. Φτιαγμένο για να κρατήσει, για να συνδέσει, για να εξυπηρετήσει, χωρίς θόρυβο. Σημαίνει, πως κάποτε μια κοινότητα του εμπιστεύτηκε το βάρος της και πως σήμερα η ίδια η κοινωνία οφείλει να σηκώσει το δικό της. Δεν αξίζει να

είναι απλώς μια παλιά φωτογραφία ή μια γραμμή σε έκθεση.

Αξίζει να μιλήσει ξανά — μέσα από φροντίδα, μέσα από ανάδειξη, μέσα από σεβασμό.

Γιατί Πρέπει να Αναστηλωθεί

Το Γεφύρι του Πασά δεν χάθηκε από την πορεία του χρόνου. Το ανατίναξαν σε καιρό πολέμου. Κι όμως, ο εχθρός πέρασε. Το γεφύρι έπεσε χωρίς λόγο. Αυτό το κάνει όχι απλώς μνημείο, αλλά ήρωα. Έναν ήρωα που θυσιάστηκε και κανείς δεν τίμησε.

Σήμερα, υπάρχει μόνο μια μικρή ταμπέλα στην άκρη του δρόμου. Και μια πληροφοριακή πινακίδα κοντά του. Κανένα προστατευτικό, καμία φροντίδα. Πάει ο καθένας και σκαλίζει το αγαπημένο του κόμμα στις πέτρες του, άλλος πάει και τσιμεντώνει μια γωνιά του για να βάλει αντλία να ποτίζει χωράφια...

Δεν είναι ηθικό.

Δεν πρέπει να μείνει έτσι.

Προτείνω την πλήρη φυσική αναστήλωση του γεφυριού, με σεβασμό στα αρχικά του χαρακτηριστικά. Όχι ως τουριστικό θέλγητρο, αλλά ως πράξη μνήμης και δικαίωσης. Κοντά του, εκεί όπου παλιά στεκόταν το χάνι, μπορεί να δημιουργηθεί ένα λαογραφικό μουσείο. Ένας χώρος αφιερωμένος στις ιστορίες των καρβανιών, των μαστόρων της πέτρας, των οδοιπόρων.

Ένας χώρος για να θυμόμαστε — και να μαθαίνουμε.

Γιατί αν δεν αναστηλωθεί αυτό το γεφύρι, τότε ποιο;

Κλείνω με ένα ποίημα που έγραψα για το γεφύρι καθισμένος απέναντι του και κοιτώντας το με πλήρη ελπίδα ότι θα καταφέρω να το δω κάποτε ξανά όρθιο.

Τον Άγιο Αλιάκμονα τον φτιάξαν οι
Τιτάνες,
και τον ορκίσαν οι Θεοί ποτέ να μη
στερέψει.
Με ορμηγιά να μη δεθεί από ανθρώ-
που χέρι,
και γέφυρα καμαρωτή στην πλάτη
να μη βάλει.

Τον πάλεψαν στ' Ορειστικό, Βογα-
τοικό στη Σμίξη,
και τίναξε ο Ποταμός και πέταξε τις
πέτρες.
Μόνο μια άγρια φυλή, οι Πετρομα-
στόραδες,
πατήσαν το γινάτι του, τού φόρεσαν
σαμάρι.

Κι ο Ποταμός αγάπησε το εξάτοξο
γεφύρι,
το φόρεσε σαν κόσμημα για δυόμιση
αιώνες!
Απ' τη χαρά του γλύκανε τα κρούα
τα νερά του,
οι προβατίνες έπιναν κι άσπριζε το
μαλλί τους!

Μα ήρθε έτσι ο καιρός να σπάσουν
τις καμάρες,
και έπεσε το κόσμημα σαν ήρωας
πολέμου.
Κι ακούστηκε στα Γρεβενά μέσα στη

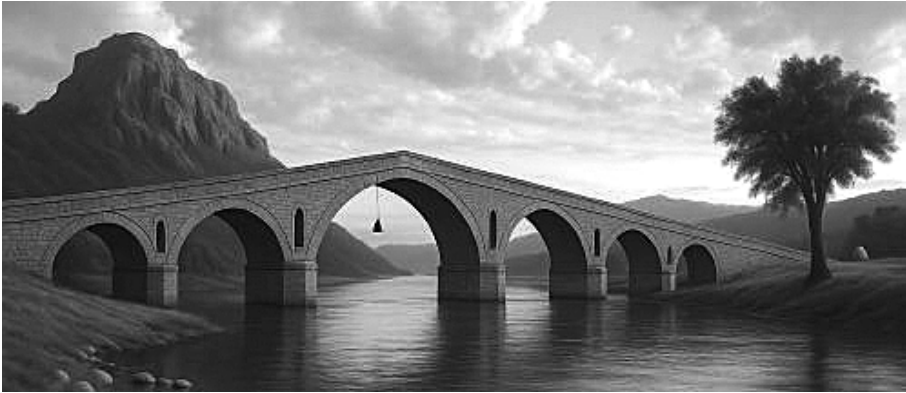
μαύρη νύχτα,
το κλάμα του Αλιάκμονα που θέλει
το γεφύρι.

“Για το γεφύρι του Πασά πάτησα χί-
λιους όρκους,

χαιρόμουν τις καμάρες του, τα όμορ-
φα του τόξα.

Ανθρώπου έργο ο πόλεμος, ανθρώ-
που το γεφύρι...

μα τη χαρά που έχασα, εγώ τη θέλω
πίσω!”

Ψηφιακή αναπαράσταση του Γεφυριού του Πασά, όπως πιθανότατα στεκόταν πριν την καταστροφή του τον Απρίλιο του 1941.

Η μεσαία καμάρα άντεχε την ορμή του ποταμιού. Από κάτω της κρεμόταν το καμπανάκι.

Σήμερα, μόνο η σιωπή αντηχεί εκεί που κάποτε τραγουδούσε η πέτρα

«Μία ακόμη θέση αρχαιολογικού ενδιαφέρο-
ντος της Νεολιθικής / Εποχής του Χαλκού
στον Μέσο Ρου του Αλιάκμονα, στην παράκτια
περιοχή του Κούκου Ταξιάρχη Γρεβενών»

*Σωτήρης Γ. Ραπτόπουλος -Ε.ΦΑ. Γρεβενών, Θεόδωρος Κλωνάρας -
Ιστορικός, συγγραφέας, Δημήτριος Τσακσάρας - Μ.Ε.Δ.*

Στο τεύχος του Χειμώνα 2024-
2025 της «Στέγης», είχαμε
αναφερθεί στην εύρεση ενός

νέου σημαντικής έκτασης οικισμού
της Νεότερης Νεολιθικής και της
Πρωτοελλαδικής εποχής, της θέσης

Αυλάκια / Κουφογγιές / Κούκος, που εκτείνεται σε δύο πλατώματα, στον Μέσο Ρου του Αλιάκμονα, δίπλα στο χωριό Ταξιάρχης Γρεβενών και ήρθε στο φως εξ αιτίας της διάνοιξης αγροτικής ατραπού στην θέση αυτή.

Ο οικισμός παρουσιάζει κοινά χαρακτηριστικά με τις προϊστορικές εγκαταστάσεις των θέσεων Πολεμίστρα Αιανής, Παλιόχανο Σπάρτου, Βαρεμένοι ή Νησί Γουλών, Παλιοκαστανιά Σερβίων, Κασιάνη Λάβας, Βασιλάρα Ράχη Σερβίων – Βελβεντού¹ της Π.Ε. Κοζάνης.

Ο οικισμός της θέσης Κούκος/Κουφογγιές/Αυλάκια εξυπηρετεί αρκετές προϋποθέσεις, ώστε να είναι ένας κεντρικός οικισμός της Νεώτερης – Τελικής Νεολιθικής, αλλά και της Προϊμης – Μέσης Εποχής του Χαλκού, από τον οποίο θα μπορούσαν να εξαρτώνται άλλοι μικρότεροι οικισμοί, μέρη ενός δικτύου. Βρίσκεται δίπλα στην κοίτη του Αλιάκμονα, ενώ ελέγχει και πολλά χωράφια «καλής», καλλιεργήσιμης γης, στα δυτικά του.

Η **χρήση των κοχλιαρίων**, όπως αυτό που παραδόθηκε από την θέση «Αυλάκια» (εικ. 1^α), σε θέσεις της Προϊμης Εποχής του Χαλκού, όπως

είναι το κοχλιάριο της Κοζάνης² και εκείνα από τα Γκούτσουρα Θεσπρωτίας-μακρinoί εξάδελφοι των λυχναριών από πηλό της Μαγδαλένιας Κεντρικής Ευρώπης- μιλούν για την ανάγκη εργασίας σε σκοτεινά μέρη και κλειστούς χώρους και επομένως για την **εξαιρέση κάποιας ομάδας πληθυσμού από την τροφοπαγωγή**.

Με τα στοιχεία αυτά κατά νου, περάσαμε τον Ιούνιο του 2025, στο τμήμα του **ασβεστολιθικού όχτου του Αλιάκμονα**, που βρίσκεται ακριβώς στα ριζά της θέσης Κούκος, έναντι της θέσης Δαφνερό, ακολουθώντας την ίδια εκείνη ατραπό που μας οδήγησε στην περυσινή μας ανακάλυψη.

Στο κεντρικό σημείο της ακτογραμμής, ο φυσικός βράχος φέρει ίχνη διαμορφώσεων. Μία λαξευτή αύλακα, θα ανακατεύθυνε κάποια εποχή το νερό του ποταμού. Ανάμεσα στα βότσαλα της λιθολατύπης, που απαντάται στα ενδότερα και τα όστρακα αγγείων των προϊστορικών χρόνων, συλλέχθηκε ένα πήλινο εξάρτημα νεταρίσματος διχτυών ψαρέ-

¹ Α. ΧΟΝΔΡΟΓΙΑΝΝΗ-ΜΕΤΟΚΗ 2012, «Η αρχαιολογική έρευνα στην κοιλάδα του μέσου ρου του Αλιάκμονα», *Αρχαιολογία και Τέχνες*, www.archaiologia.gr/blog/2012/05/07/η-αρχαιολογική-έρευνα-στην-κοιλάδα-το-α-χονδρογιαννη-μετοκη, Αρχιτεκτονικές μορφές της Προϊστορίας στην κοιλάδα του Μέσου Ρου του Αλιάκμονα, *ΕΚΑΤΟ ΧΡΟΝΙΑ ΕΡΕΥΝΑΣ ΣΤΗΝ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ*, Α.Μ.Θ. 2012. Α. ΧΟΝΔΡΟΓΙΑΝΝΗ-ΜΕΤΟΚΗ, Ανασκαφή στην Προϊστορική θέση “Τούμπα Κρεμαστής – Κοιλάδας”, Νομού Κοζάνης, *ΑΕΜΘ* 13, 1999. ΜΑΓΓΟΥΡΕΤΣΙΟΥ ΕΥΑΝΘΙΑ, «Η Εποχή του Χαλκού στο μέσο ρου του Αλιάκμονα», *Θεσσαλονίκη* 2016.

² <https://www.searchculture.gr/aggregator/edm/mnam/000150-694288>

ματος³, γνωστό από διάφορες περιοχές της Μεσογείου. Τα δίχτυα του τύπου αυτού είναι κατάλληλα για την αλιεία σε ροή ποταμού με μερική ανακατεύθυνση της ροής (εικ. 5 και 8). Μία πηγή τροφής αυτού του πρώιμου οικισμού ήταν η ποτάμια πανίδα, τα ψάρια, αλλά και τα ποτάμια όστρεα.

Νομίζουμε πάντως ότι το κύριο επιστημονικό κέρδος από αυτή μας την περιήγηση στο μικρό αυτό «επίγειο» του Προϊστορικού οικισμού, είναι η εύρεση των σκωριών μεταλλεύματος, αλλά και τα θραύσματα από λιθάργυρους, αποτελέσματα της διαδικασίας **εξευγενισμού μετάλλου με την μέθοδο της κυπέλλωσης**, που εντοπίστηκαν σε διάφορα σημεία του όχτου, ανάμεσα στην λιθολατύπη, αλλά και επάνω στον φυσικό βράχο (εικ. 10).

Στοιχεία έχουμε πλέον, για την τεχνική διαχωρισμού του χρυσού από τον άργυρο με τη χρήση χλωριούχου νατρίου (τεχνική cementation) (Rehren 2003: 213), αλλά και για την τεχνική της κυπέλλωσης και το διαχωρισμό του αργύρου από τον μόλυβδο (Rehren 2003: 208)⁴.

Η **κυπέλλωση**, ήταν μία μέθοδος διαχωρισμού του αργύρου από τον αργυρούχο μόλυβδο. Βασίζεται στην οξειδωση του μολύβδου με αέρα και γινόταν σε ειδική κάμνο κυπέλλωσης, όπου, σε θερμοκρασία 950°C, ο αργυρούχος μόλυβδος οξειδωνόταν με αέρα μέσα σε ένα πυρίμαχο κύπελλο από άργιλο. Ο μόλυβδος έφραζε εκτός της καμίνου λωμένος ως οξείδιο (PbO) και ο άργυρος έμενε στο «κύπελλο» της καμίνου. Η όλη διαδικασία της κυπέλλωσης χαρακτηρίζεται από πλήθος λεπτομερειών και εφαρμογών.

Σε μια μέθοδο, ο αργυρούχος μόλυβδος λαμβανόταν με επανειλημμένες εμβαπτίσεις των άκρων σιδηρένιων ράβδων στο μεταλλικό λουτρό. Με τη μέθοδο αυτή, κατά τον καθηγητή Κ. Κονοφάγο, **στις άκρες των ράβδων, που μετά από κάθε εμβάπτιση ψύχονταν σε νερό, συγκεντρωνόταν ο λιθάργυρος**, σχηματίζοντας σωληνοειδή σώματα⁵ (πρβλ. με τα δικά μας των **εικ. 13 β'**).

Η μεταλλουργική επεξεργασία συμπληρωνόταν με την **αναγωγική ανάτηξη του οξειδίου του μολύβδου (λιθάργυρο το έλεγαν οι αρχαίοι)**

³ https://www.researchgate.net/publication/287413649_Ancient_fishing_gear_and_associated_artifacts_from_underwater_explorations_in_Israel_-_A_comparative_study, 149, εικ. 2.

⁴ <https://ofeltis2016.wixsite.com/2019/post/%CE%B1%CE%BD%CE%B1%CF%83%CF%85%CE%BD%CE%B8%CE%AD%CF%84%CE%BF%CE%BD%CF%84%CE%B1%CF%82-%CF%84%CE%B9%CF%82-%CE%B1%CF%81%CF%87%CE%B1%CE%AF%CE%B5%CF%82%CE%BC%CE%B5%CF%84%CE%B1%CE%BB%CE%BB%CE%BF%CF%85%CF%81%CE%B3%CE%B9%CE%BA%CE%AD%CF%82%CE%B4%CF%81%CE%B1%CF%83%CF%84%CE%B7%CF%81%CE%B9%CF%8C%CF%84%CE%B7%CF%84%CE%B5%CF%82>

⁵ <https://www.orykta.gr/istoria/istoria-ellinikis-metalleias/64-archaiellhnikoi-xronoi>

προς απόληψη πλέον του μολύβδου⁶. Η πρώτη σαφής μαρτυρία για εκτεταμένη εξόρυξη μεταλλεύματος προέρχεται από την **Πρώιμη Εποχή του Χαλκού ή Πρωτοελλαδική**. Εντοπίζεται στους νοτιοδυτικούς πρόποδες του μεγάλου Βελατουριού στο Θορικό και χρονολογείται στην 3η χιλιετία (Αποστολοπούλου-Κακαβογιάννη, 2000). Η διαδικασία της κυτέλλωσης -και κατ' επέκταση η παραγωγή αργύρου- επιβεβαιώνεται ήδη από τον 14ο αιώνα στο Μυκηναϊκό οικισμό του Θορικού (Κονοφάγος, 1980)⁷.

Ιδού λοιπόν σε τι θα συνίστατο η εργασία σε σκοτεινά ορύγματα ενός μέρους των κατοίκων του Προϊστορικού οικισμού, για την οποία θα απαιτούνταν η χρήση λυχναριών. Χώροι εξόρυξης μετάλλου -ή/και προσχωματικών αποθέσεων- θα συμπεριλαμβάνονταν στους χώρους δραστηριοτήτων του οικισμού του Κούκου/Κουφογγιών.

Επομένως, η απόληψη του προσχωματικού χρυσού από τον Αλιάκμονα, που παρατήρησε αιώνες μετά ο Rouqueville⁸, θα είχε εδώ ένα συγλονιστικό προηγούμενο.

Ο Rouqueville στο ταξίδι του στη Δυτική Μακεδονία αναφέρει μία μεγάλη ομάδα "μαλαματοκυνηγούς" απέναντι από το "Χάνι του Γρεβενού". Το χάνι βρισκόταν δίπλα στο "Γεφύρι του Πασά," λίγα μόνο χιλιόμετρα μακριά από τη θέση **Αυλάκια / Κουφογγιές / Κούκος**. Σημειώνει μάλιστα ότι από αυτούς συνέλεξε πληροφορίες -παρά τις επιφυλάξεις τους- σύμφωνα με τις οποίες ο ίδιος ήταν σίγουρος ότι θα μπορούσε να εντοπίσει τις φλέβες χρυσού στον Αλιάκμονα. Ο αριθμός των "μαλαματοκυνηγών", η φανερό τους θέση πάνω σε εμπορική οδό της εποχής (το Γεφύρι του Πασά⁹ ήταν σημείο απ' όπου περνούσε ο οδικός άξονας Βορρά - Νότου αλλά και Ανατολής - Δύσης), αλλά και η ευκολία με την οποία μοιράζονται πληροφορίες, μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο Αλιάκμονας ήταν "χρυσοφόρος"¹⁰ και στην συγκεκριμένη περιοχή¹¹ και αυτό -την εποχή του Πουκεβίλ τουλάχιστον- ήταν ευρέως γνωστό.

⁶ <https://www.ancientgreektechnology.gr/el/ta-nea/item/18-texnologia-metallou>

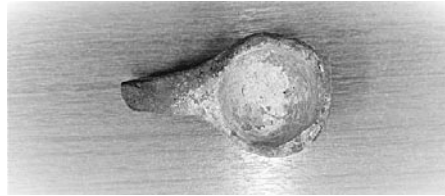
⁷ <https://ikee.lib.auth.gr/record/294213/files/GRI-2017-20233.pdf>

⁸ Πουκεβίλ Φραγκίσκος (Rouqueville), Ταξίδι στη Δυτική Μακεδονία (Άνοιξη του 1806), Εισαγωγή, Μετάφραση, Σχόλια Τσάρας Γιάννης, Αφοι Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2011 σελ. 106.

⁹ Σαμσάρης Κ. Δημήτρης, Ιστορική γεωγραφία της Ρωμαϊκής Επαρχίας Μακεδονίας, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1989, σελ. 21 κ.ε.

¹⁰ <https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/22076>

¹¹ Σαμσάρης Κ. Δημήτρης, ο.π., σελ. 18 κ.ε.

εικ. 1α

NETS FROM UNDERWATER EXPLORATIONS IN ISRAEL... 149

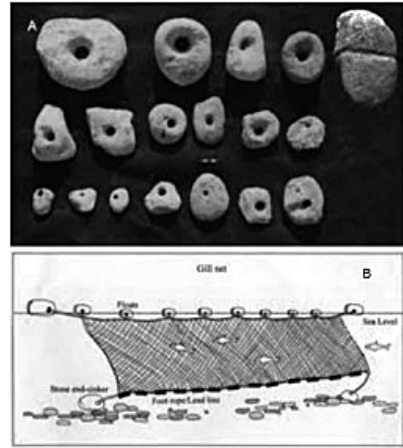
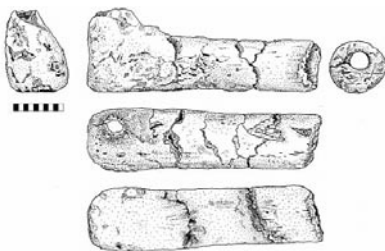

FIGURE 2

A) Fishing net sinkers from Atlit-Yam (J. Galili) and B) reconstruction of a net (after Stewart (1982: 86); S. Ben Yehuda).

Βλάχικο παραμύθι από τη συλλογή του Στέργιου Ιωάννου Πουρνάρα

Μετάφραση - μεταγλώττιση Νικόλαος Ιωάννου Πουρνάρα

Κου μα χαζουάνια μπλιάρια

Ιρά ούνου μπίρμπάτου ζ αβιά
ούνα γκλάραῖ μπλιάρε ζ τζίσε:

"Βάι φούγκου τώρα" τζίσε "ζ
κάσι πότου ζι άφλου μα έξυπνῶ
μπλιάρε βάι ζάντου ακλό, κάσι άφλου
μα χαζουάνιε ντι αμιάια βάι μι τόρ-
νου αουά".

Σι σκουάλα, φούτζε ντι του
χουάραῖ ζι ντούτσε τ' ούνῶ χουάραῖ
άλτῶ μα γκλο. ζι ντούσε του χουάρα
ασιά ακλότσε ζ του ουάραῖ ασιά
αβιά νούμπτῶ. ζ ιρά λα μπιζιάρικῶ
γαμπρόλου κου μβιάστα. Ακλό ίου
λι ιρά λα μπῶσιάρικῶ νου πουτιά ζ
μπάγκῶ γαμπρόλου νῶούντρου του
μπιζιάρικῶ κῶ ιρά μα ανάλτου ντι
ούσῶ ζ νου πουτιά σι λου μπαγκῶ
μπιζιάρικῶ γαμπρόλου.

"Τοι βάι ήι ντίντέτς απία" τζίσε
"ζ λου μπάγκου έου" τζίσε ατσέλου,
ξένλου.

Λοιπόν τζιξίραῖ πίρτσία τοι βα
γαμπρόλου ζι λι ου ντα α ξένλουι.

Σι ντούσιραῖ λα μπιζιάρικῶ ακλό-
τσε ίου λου ιρά γαμπρόλου. Λι ντα
ούνου κλότσου του πίντικῶ, ζι ντού-
πλικῶ γάμπρόλου λου πίντζε μπιζιάρ-
ρικῶ.

Η πιο χαζή Γυναίκα

Ήταν ένας άνδρας και είχε μια
ανόητη γυναίκα και είπε:

«Θα φύγω τώρα» είπε «και αν
μπορέσω να βρω πιο έξυπνη γυναίκα
θα κάτσω εκεί, αν βρω πιο χαζή γυ-
ναίκα από τη δική μου θα γυρίσω
εδώ».

Σηκώνεται, φεύγει από το χωριό
και πηγαίνει σ' ένα άλλο χωριό πιο
μακριά. Και πήγε σε κείνο το χωριό
και εκείνη την ώρα γινόταν γάμος.
Και ήταν στην εκκλησία ο γαμπρός
και η νύφη. Εκεί που ήταν στην εκ-
κλησία δεν μπορούσαν να βάλουν
τον γαμπρό στην εκκλησία μέσα
γιατί ήταν πιο ψηλός από την πόρτα
και δεν μπορούσαν να βάλουν τον
γαμπρό μέσα στην εκκλησία.

«Τι θα μου δώσετε εμένα» είπε
«για να τον βάλω εγώ» είπε αυτός,
ο ξένος.

Λοιπόν του έταξαν την προίκα
που θέλει ο γαμπρός να την δώσουνε
στον ξένο.

Πήγαν στην εκκλησία εκεί που
ήταν ο γαμπρός. Του δίνει μια κλω-
τσιά στην κοιλιά, διπλώνεται ο γα-
μπρός τον σπρώχνει μέσα στην εκ-
κλησία.

"Πᾶ πᾶ τσι θαύμαᾶ" τζῖσε τᾶιφᾶλου ακλότσε.

Γίνε ζ μβιάστα ακλότσε, λι ντα ούνᾶ του πῆντικᾶ α μβιάστιλε ζι δι-πλουσιάστε μβιάστα ου πίντζε του μπῆσιάρικᾶ.

"ζᾶτζ ζι λι σκούοτς πάλε" τζῖσιρᾶ "κᾶ κούμου βᾶι λι σκουτέμου;"

Αντρᾶρᾶ στέφανλε μπᾶσιάρικᾶ ντι αέστε αουάτσε. Βίνιε τα ζι λι σκουᾶτᾶ. Πάλε λι ντα ούνα α γα-μπρόλουι, λου πίντζε ναφουᾶρᾶ. Λι ντα ζ α μβιάστιλε ου πίντζε να-φουᾶρᾶ. Λια πῆρτσιᾶ ζ φούτζε.

"Πᾶ πᾶ χαζᾶτζᾶ Αέστς σούντου μα χαζᾶτζ ντι μπλιάρια αμιάια" τζῖσε.

Τώρα τσι ζι αντᾶρᾶ. Βίνιε ντι αβῆρλίγκκαρι ακλότσε ζι ντούσε λα ούνου πάπου σιᾶρα τα ζι ντουᾶρμᾶ λα πάπλου.

ζι ντούσε σι ντουᾶρμᾶ λα πάπλου. Μπῆγκᾶρᾶ μιάσα. ζ λι τζῖσε πάπλου α μβιάστιλε.

"Νου τι ντούτσι ζι σκότς θιάμᾶ γίνου ντι ντιγκιόσου ζι μπιέμου πρι μιάσα;" τζῖσε.

ζι ντούτσε μβιάστα ζι σκουᾶτᾶ γίνου ζ λι φούτζε ούνᾶ μπῆζῖνᾶ ακλότσε λα μπούτε.

"Ου τσι πῆτςῖμᾶ Βᾶι μι αβτζ ξέν-λου" τζῖσε.

"Πᾶ πᾶ τσι πῆτςῖμᾶ" μπᾶγκᾶ πᾶντζιέρλιε μβιάστα λα μπούτιε.

"Τσι αμῖνᾶ μβιάστα; Τσι αμῖνᾶ μβιάστα;"

ζι σκουᾶλᾶ σουᾶκρα ζι ντούσιε

«Πω πω τι θαύμα!» εἶπε ο ταιφᾶς εκεί.

Ἦρθε και η νύφη εκεί, της δίνει μια στην κοιλιά της νύφης και δι-πλώνεται η νύφη και την σπρώχνει μέσα στην εκκλησία.

«Περίμενε να τους βγάλεις ἔξω πάλι» εἶπαν «γιατί πῶς θα τους βγά-λουμε;»

Ἐκαναν τα στέφανα και τα υπό-λοιπα μέσα στην εκκλησία. Ἦρθε να τους βγάλει. Πάλι του δίνει μια του γαμπρού, τον σπρώχνει ἔξω. Παίρνει την προῖκα και φεύγει.

«Πω πω οι χαζοί! Αυτοί είναι πιο χαζοί κι απ' τη γυναίκα μου» εἶπε.

Τώρα τι να κάνει. Ἐκανε βόλτες γύρω γύρω εκεί και πήγε σ' ἓναν παππού το βράδυ για να κοιμηθεῖ.

Πήγε να κοιμηθεῖ στον παππού. Στρώσανε τραπέζι για φαγητό. Και λέει ο παππούς στη νύφη.

«Δεν πας να βγάλεις λίγο κρασί από το βαρέλι να πιούμε στο τρα-πέζι;» εἶπε.

Πήγε η νύφη να βγάλει κρασί και της φεύγει μια πουρδή εκεί στο βα-ρέλι.

«Ου! τι ἔπαθα! Θα με ἄκουσε ο ξένος;» εἶπε.

«Πω πω τι ἔπαθα!» βάζει τα κλά-ματα η νύφη στο βαρέλι.

«Τι αργεῖ η νύφη; Τι αργεῖ η νύφη;»

Σηκώνεται η πεθερά και πηγαίνει

ακλότσε ς ου βιτζού κᾶ πλιντζιά.

"Τζι ιάστε; Τζι πῆτζις;" τζῆσε.

"Να, μπιζῖι ς βάι μι αβτζ ξένλου.
ς τώρα τσι αντράμου;" τζῆσε.

"Ου τσι πῆτζιμουᾶ" τζῆσε μάια.

Αρχιουσιάστε ςι μάια ντε πλᾶντζιά
ακλότσε, Σουάκρᾶσα.

"Αμῖνᾶρᾶ μπλιέρλε. Νιέστι
πῆτζιρᾶ" τζῆσε πάπλου.

ςι σκουάλα ς πάπλου ςι ντουκᾶ
ντιγκιόσου, ςι ντούσε γκιόσου.

"Τζι αιέτς; Τζι πλιντζιέτς;" τζῆσε.

"Να μπιζῖ μβιάστα" τζῆσε "ς βάι
ου αβτζ ξένλου".

"Ω ρε τσι αιέμου πῆτσιτᾶᾶ" τζῆσε.

Ξένλου ςι αβιά σκουλάτᾶ ςι αβιά
ντούσᾶ λα γκλᾶβᾶνιέ ς αβτζᾶ τσι
τσια ακλότσε.

"Αβτζ ξένλου ς κούμου ςι
αντράμου τώρα;" τζῆσε.

"Νου β στινουχουριτς κᾶ ιάστε
ξένλου του ουντᾶ ντισουπᾶ. Βάι
έσου έου μῖνε ταχινά" τζῆσε "βάι
γκρέσκου: Έκλασε η νύφη πήρα
τράμπα το πανί, πήρα και την εντρο-
πή. Βάι ήι ντῖντέτς πῆντζα τσι άρε
ταῖσσατᾶ μβιάστα απία ςι ου λιάου
ντι νανούμιρε ς βα ου λιάου έου
αρξῖνια νου βα ου λουάτς βόι" τζῆσε.

"Καξῖ χῖμπᾶ ασῖτσε ς τσου ντῖντέ-
μου" τζῆσε.

ς σκουάλᾶ ταχινά, λι ντα πᾶντζα
ατσιλούι ακλότσε. Ιάσιε ναφουᾶρᾶ
ς γκριάστε:

"Έκλασε η νύφη πήρα τράμπα
το πανί, πήρα και την εντροπή".

εκεί και την βλέπει που κλαίει.

«Τι συμβαίνει; Τι έπαθες;» είπε.

«Να, έκλασα και θα με άκουσε ο
ξένος. Και τώρα τι θα κάνουμε;»
είπε.

«Ου τι πάθαμε!» είπε η γιαγιά.

Αρχίζει και η γιαγιά να κλαίει
εκεί, η πεθερά της.

«Αργήσαν οι γυναικες. Κάτι έπα-
θαν» είπε ο παππούς.

Σηκώνεται και ο παππούς να πάει
κάτω, πήγε κάτω.

«Τι έχετε; Γιατί κλαίτε;» είπε.

«Να έκλασε η νύφη» είπε «και
θα την άκουσε ο ξένος».

«Ω ρε τι έχουμε πάθει!» είπε.

Ο ξένος είχε σηκωθεί και είχε πάει
στην γκλαβανή και άκουγε τι λέγαν
εκεί.

«Άκουσε ο ξένος και πώς θα κά-
νουμε τώρα;» είπε.

«Μη στεναχωριέστε που είναι ο
ξένος επάνω στον οντά. Θα βγω αύ-
ριο το πρωί» είπε «θα φωνάξω :
Έκλασε η νύφη πήρε τράμπα το
πανί, πήρε και την εντροπή. Θα μου
δώσετε το υφαντό που ύφανε η νύφη
και θα το πάρω στον ώμο και θα
πάρω εγώ την ντροπή δε θα την πά-
ρετε εσείς» είπε.

«Αν είναι έτσι να σου το δώσουμε»
είπε.

Σηκώνονται το πρωί, δίνουν σ'
εκείνον το υφαντό. Βγαίνει έξω και
φωνάζει:

«Έκλασε η νύφη πήρα τράμπα
το πανί, πήρα και την εντροπή».

"Τώρα εντάξει χίμου" τζισε αέ-
στου, σόκρουσου. "Αφού λο αρξίνα
ξένλου νου μβιτσά βρίνου τ μπιξίνα".

ς μβιτσά χουάρα τούτά.

Λοιπόν ζι σκουάλα ταχινά ζι σι
ντούκά μπάζαρε ξένλου. Βτζιά τα ζι
σι ντούκά μπάζαρε, ιάσε ούνά μιάα.

"Ιου τι νούτσι ξένε;" τζισε.

"Μι ντούκου μπάζαρε".

"Νου τς ντάου θιάμα πουάρκα
αμιάα σι ου αντούτσι θιάμα πίνᾶ
μπάζαρε, κᾶ ου άμου αχάτου κινό
τώρα, νου άμου αντούσᾶ βράνᾶ
ουάρᾶ μπάζαρε. Άρε ζάσε μές σι ζ
ντούκά μπάζαρε".

"Ντάνιου ζι ου λιάου" τζισε.

Λιάγκᾶ πουάρκα ντι κᾶρτέλιου ζ
ου λια.

"Ιά ζᾶτζ ζτι βιέντου θιάμα κᾶρι
χι τα στι κουνόσκου" τζισε.

"Να" τζισε.

Αλάσᾶ σμιάνα γκιάσου, τουάρνᾶ
κούρλι κᾶτᾶ νᾶσᾶ.

"Να βιάντιμε τώρα" τζισε.

"Α τι βιτζούι" τζισε. "Στρογγυ-
λοπρόσωπος και μακρομύτης" τζισε.

Σκουά, λο πουάρκα νᾶσου, ου
βιντού μπάζαρε ζι σι ντούσιε ακάσᾶ
λα μπλιάρια.

"Τίνε χι μα έξυπνα μιλπιάριε ντι
πρι ντουνιάου" τζισε.

«Τώρα είμαστε εντάξει» είπε αυ-
τός, ο πεθερός. «Αφού πήρε ο ξένος
την ντροπή δεν είμαθε κανένas για
την πουρδή».

Κι είμαθε όλο το χωριό.

Λοιπόν σηκώνεται το πρᾶί να
πάει στο παζάρι ο ξένος. Έφευγε να
πάει στο παζάρι, βγαίνει μια γριά.

«Πού πας ξένε;» είπε.

«Πάω στο παζάρι».

«Δεν σου δίνω για λίγο τη γου-
ρούνα μου, να την πας μέχρι το πα-
ζάρι, γιατί την έχω τόσο καιρό τώρα
και δεν την έχω πάει καμιά φορά
στο παζάρι. Έχει έξι μήνες να πάει
στο παζάρι.

«Δᾶσ' την μου να την πάρω» είπε.

Δένει την γουρούνα από το κᾶικο
και την παίρνει.

«Για κάτσε να σε δω λίγο ποιος
είσαι για να σε γνωρίζω» είπε.

«Να» είπε.

Κατεβάζει το βρακί κάτω, γυρνᾶ
τα κωλομέρια προς αυτήν.

«Να κοίτα με τώρα» είπε,

«Α σε είδα» είπε. «Στρογγυλο-
πρόσωπος και μακρομύτης» είπε.

Σηκώθηκε, πήρε τη γουρούνα αυ-
τός, την πούλησε στο παζάρι και
πήγε σπίτι του, στην γυναίκα του.

«Εσύ είσαι η πιο έξυπνη γυναίκα
σ' όλον τον ντουνιά» είπε.

ΓΙΑ ΤΟΝ ΦΙΛΟ, ΓΕΙΤΟΝΑ
ΚΑΙ ΣΥΜΜΑΘΗΤΗ ΜΟΥ ΣΤΟ ΔΗΜΟΤΙΚΟ
ΠΟΥ ΝΙΚΟΥΣΕ ΟΛΑ ΤΑ ΠΑΙΔΙΑ ΣΤΟ ΠΑΛΕΜΑ

Γράφει ο Γιώργος Σιώμος

I.

Το παραθύρι του ισογείου δεν φέγγει πια. Η χήρα και οι λοιποί συγγενείς μετακόμισαν όλοι επάνω. Η απουσία του γέμισε όλον τον χώρο του ισογείου. Δεν χωράει άλλη ψυχή.

βέντα αγαπητική, στην όψη του σπιτιού ανατολικά.

(Εκεί όταν σ' έβλεπα, σε φώναζα: Σακηηηηή...

Γεια σου Γιώργο, απαντούσες.)

Τέτοια κουβέντα φιλική δεν θα την κάνουμε ξανά.

II.

Δεν θα ξεχορταριάσεις πια. Μπαχτσέ ξανά δεν θα ποτίσεις. Τον άσπρο σκύλο σου, τον φοβερό, ξανά δεν θα ταΐσεις. Τέρμα ο καφές του πρωινού με την κυρά στη δυτική αυλή σου. (Κάθε πρωί, από εκεί, ατένιζες το τελικό σου σπίτι.) Τέρμα ο καφές του δειλινού με την κυρά, ψιλή κου-

III.

Το παρατεταμένο εκείνο εεεεεεεεεε, το διαφορούμενο, ξανά δεν θα το βγάλεις, και δεν θα μάθουμε ποτέ αν ήταν από πόνο ή από περιόσσεια ευτυχία.

2/9/2025

ΖΩΝΤΑΣ ΜΕ ΤΙΣ ΣΙΩΠΕΣ ΜΟΥ ΣΤΟ ΧΩΡΙΟ ΜΟΥ...

Γράφει ο Δημήτρης Τσακίρης

Το χωριό μου, το Δασάκι, ξεχασμένο ανάμεσα στις Αμυγδαλιές και στ' Αηδόνια έχει τρεις μόνιμους κατοίκους. Την Άνοιξη μέχρι τον Οκτώβρη επιστρέφουν και ζουν μόνιμα πέντε οικογένειες. Έχου-

με δέκα πέντε σπίτια, τρεις αχυρώνες και τον Αη-Γιάννη τον Πρόδρομο, που λειτουργεί σπάνια σε γιορτές και κηδείες με νεκρούς που λιγότεψαν. Είχαν φύγει στις πόλεις τη δεκαετία 1950-60. Επιστρέφουν προ-

τιμώντας να αγναντεύουν από το κοιμητήριο πίσω από την εκκλησία τον χιονισμένο Μπούρινο, και να τρελαίνονται από τα αμέτρητα αηδόνια που κουρνιάζουν στα δέντρα της. Στα τέλη Οκτώβρη στη σπορά, σηκώνονται οι νεκροί και μαζί με δεκάδες χερουβείμ οργώνουν το χωράφι της εκκλησίας μέσα σε μια νύχτα. Την ξέρουμε όλοι στο χωριό, γιατί είναι η μόνη νύχτα που δεν γαβγίζουν τα σκυλιά μας.

Τα τελευταία χρόνια είμαι μόνιμος κάτοικος και απολαμβάνω το χωριό μου. Μ' αρέσει ο φρέσκος, ξερός αέρας που μυρίζει ομίχλη, βροχή και χώμα να διεκδικεί τη θέση του στα εγκλωβισμένα στο μετέον πνευμόνια μου. Εικόνες και ζωγραφιές αμέτρητες, χρώματα και μουσικές, και ψιθυροί και θροΐσματα από τα δένδρα

στο χωριό μου.

Στο χωριό μου συρρέουν όλοι οι ποταμοί, πνέουν ιδιαίτεροι άνεμοι, όμως επικρατεί και απόλυτη άπνοια. Εδώ θροΐζει η βροχή, αλλά δεν βρέχεσαι, εδώ δένουν και αγκυροβόλουν τα πλοία, εδώ κάθεται πλάι μου ο καλός Θεός, που ανέκαθεν του άρεσε να κάθεται στα ζεστά, εδώ καθαρίζει το τηλεσκόπιο του και ο Διάβολος, εδώ αγγελάκια παίζουν τυφλόμυγα.

Πουθενά άλλου δεν θα μπορούσα να ζήσω τόσο ήσυχα όσο κάτω από τις φούστες της γιαγιάς μου.

Στο χωριό έμαθα τι θα πει σιωπή όταν φεύγουν τα χελιδόνια. Μα τίποτα δεν μπορεί να συγκριθεί με τη σιωπή όταν καθισμένος στον τάφο της μάνας μου, δεν απαντούσε τίποτα στην φασαρία μου...

*Χρειάστηκα έξι χρόνια να μάθω να μιλώ
και εξήντα να μάθω να σιωπώ....*

Ο γιατρός νεκροθάφτης

Γράφει ο Γιάννης Χάιτας

Οι νεκροθάλαμοι στο νοσοκομείο Al-Shifa είναι γεμάτοι. Μέχρι και ο εξωτερικός χώρος γέμισε πτώματα. Ο επικεφαλής του ορθοπεδικού τμήματος, Adnan Al-Bursh, σκάβει μαζί με άλλα μέλη του νοσοκομείου στο προαύλιο. Στη Γάζα, παρεμπιπτόντως, δεν υπάρχουν πια κλειστά επαγγέλματα. Η επαγγελματική κινητικότητα είναι μια κατάκτηση της ανθρωπιάς. Πάντα στον πόλεμο υπάρχουν παράπλευρες απώλειες (1), που εδώ χρησιμοποιούνται τα πιο εξελιγμένα όπλα. Οι IDF (2) πλησιάζουν, στην προσπάθεια τους να ξετρυπώσουν τους Χαμασίτες (3).

Ο χειρουργικός θάλαμος είναι σκοτεινός. Μόνο πάνω από τη χειρουργική τράπεζα φωτίζει ένας επαναφορτιζόμενος προβολέας. Το ρεύμα κόπηκε πάλι. Ο γιατρός ακρωτηριάζει το δεξί πόδι από το ύψος του γοφού. Μετά την αιμόσταση, καθαρίζει το τραύμα και το κλείνει με επίδεσμο. Το τραυμένο πόδι του βρέφους είχε διαλυθεί στην αγκαλιά της μητέρας του. Απομακρύνεται από το τραπέζι και στο ημίφως ανοίγει την κάμερα του κινητού του, δηλώνοντας συγκινημένος «παρά τον πόνο παραμένουμε ακλόνητοι». Έξω από το χειρουργείο συναντάει τη μητέρα του βρέφους. Είναι γεμάτη αίματα στην κοιλιά της. Την ενημερώνει πως όλα πήγαν καλά.

- «Έχεις τραυματιστεί;» τη ρωτάει.

- «Μια χαρά είμαι εγώ, μια μικρή πληγή έχω».

Της γνέφει κουρασμένα με το κεφάλι και επιστρέφει στο χειρουργείο για τον επόμενο τραυματία. Όταν το νοσοκομείο εκκενώνεται με εντολή του Ισραηλινού στρατού, πηγαίνει στο Ινδονησιακό νοσοκομείο. Εκεί(4) η κατάσταση είναι χειρότερη. Ασθενείς περιμένουν ακόμα και δέκα μέρες να χειρουργηθούν, με τα τραύματά τους σοβαρά μολυσμένα. Οι IDF καταστρέφουν και αυτό το νοσοκομείο.

Επόμενος σταθμός το νοσοκομείο Al-Awda. Το μοναδικό λειτουργικό σε όλη τη βόρεια Γάζα. Εκεί ανακρίνεται και συλλαμβάνεται από τον στρατό για λόγους εθνικής ασφάλειας. Αρχικά, μεταφέρεται στο διαβόητο στρατόπεδο κράτησης(5) στην έρημο Νεγκέβ. Στην περιοχή που παλιότερα λυμαίνονταν οι αργόσχολοι Βεδουίνοι, οι Ισραηλινοί κατασκεύασαν κρίσιμες υποδομές ενός σύγχρονου δυτικού κράτους. Μέσα σ' αυτές τις σύγχρονες υποδομές τον σακατεύουν κυριολεκτικά. Ως γιατρός είχε πνευματική πειθαρχία και δεν έδειξε διάθεση συνεργασίας. Ακόμα και όταν τους ανάγκασε να του σπάσουν τα πλευρά, μιλάει δεν έβγαλε ο άτιμος. Και να μην ήταν μέλος της Χαμάς, θα ομολογούσε πως ήταν για να γλιτώσει τα χειρότερα. Αυτός δεν είπε τίποτα και ως

έπαιρνε ανάσα με δυσκολία από τον πόνο. Ακλόνητος, παρέμεινε ακλόνητος, όπως είχε παραδεχτεί. Και επειδή ήταν άχρηστος πλέον για ανάκριση, τον μετέφεραν στις φυλακές. Οι δεσμοφύλακες τον πετάνε στον προαύλιο χώρο. Ο γιατρός δεν μπορεί να σηκωθεί. Είναι διπλωμένος από τον πόνο. Δε βλοεύεται σε καμία στάση. Τον πλησιάζει ένας κρατούμενος και τον σηκώνει με δυσκολία για να τον μεταφέρει στο κελί του. Είναι γυμνός από τη μέση και κάτω. Τον εξευτέλισαν πλήρως. Τι και αν είναι γιατρός. Αν είσαι Παλαιστίνιος, δεν είσαι παρά ένα ζώο. Τον ξαπλώνει στο κρεβάτι του. Έχει σημάδια από χτυπήματα στο πρόσωπο, στα πόδια και στα χέρια. Έχει και αλλού, αλλά κρύβονται από τη φόρμα. Ο πόνος στα πλευρά είναι ο πιο δυνατός. Τον νιώθει σε κάθε ανάσα. Είναι σπασμο, το ξέρει αυτό. Είναι η ειδικότητα του τα σπασμένα οστά. Ρωτάει πώς

τον λένε ο κρατούμενος που τον κουβάλησε μέχρι το κελί.

Ένας άλλος τινάζεται όρθιος στο ψιθύρισμα του ονόματος του. Δούλευε νοσηλεύτης στο Al-Shifa, αλλά δεν τον αναγνώρισε.

Ήταν σε πολύ άσχημη κατάσταση ο γιατρός. Μάλιστα, ύστερα από λίγο πέθανε. Η γυναίκα του, η Yasmin, περιμένει τη σωρό του, όμως η μοναδική Δημοκρατία της Μέσης Ανατολής(6) δεν την παραδίδει. Λόγοι εθνικής ασφάλειας, θα πείτε. Ακόμα και νεκρός αποτελεί κίνδυνο για το κράτος. Η Yasmin θέλει να κάνει στον άντρα της μια τιμητική κηδεία. Ο ορθοπεδικός χειρουργός που έσκαψε ομαδικό τάφο για την ανάπαυση των συμπολιτών του παραμένει στο ψυγείο με σπασμένα πλευρά. Ούτε για ταφή δεν του επιτρέπουν να χρησιμοποιήσει την πατρογονική του γη. Λόγοι εθνικής ασφάλειας, θα πείτε...

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ:

1. Κοινή έρευνα του Ισραηλινοπαλαιστινιακού περιοδικού +972, του Ισραηλινού ιστοτόπου Local 1 Call και του Guardian με ημερομηνία δημοσίευσης την 21 Αυγούστου 2025, αναφέρει πως σύμφωνα με βάση δεδομένων του Ισραηλινού στρατού, τουλάχιστον το 83% των νεκρών στη Λωρίδα της Γάζας ήταν άμαχοι.

2. Οι Ισραηλινές αμυντικές δυνάμεις.

3. Μαχητές της εθνικιστικής-ισλαμικής οργάνωσης που κυβερνάει τη Λωρίδα της Γάζας από το 2007, όποτε και κατίσχυσε της Φατάχ.

4. Νοσοκομείο στη βόρεια Γάζα.

5. Sde Teiman. Το Ισραηλινό Channel 12 δημοσίευσε βίντεο με ισραηλινούς στρατιώτες να βιάζουν παλαιστίνιο κρατούμενο που οδήγησε τελικά στη σύλληψη 9 στρατιωτών. Υπάρχουν πολλές αναφορές κρατουμένων για χρήση σωματικής και ψυχολογικής βίας.

6. Έτσι χαρακτηρίζεται συχνά το Ισραήλ, σε σχέση με τις υπόλοιπες αραβικές χώρες της Μέσης

Ποίηση και καμένος καφές

Γράφει ο Αντώνης Ν. Παπαβασιλείου

Στο βιβλιοπωλείο «Συλλαβές», στη γωνιά της Φορμίωνος, δίπλα στον φούρνο που ψήνει κουλούρια με υπαρξιακή αγωνία, από τις πέντε και είκοσι, βαριά ξημερώματα. Μπήκα χωρίς λόγο -που σημαίνει, εννοείται, με όλους τους πιθανούς λόγους. Είχα περάσει τη χθεσινή μέρα (βάλει τον μήνα ολάκερο) σκεπτόμενος ότι η ζωή μου μοιάζει με βιβλίο χωρίς επιμέλεια: ωραίες φράσεις, κανένα νόημα, πολλά ορθογραφικά λάθη.

Μέσα μύριζε χαρτί παλατίνα των εκατό γραμμαρίων, αστική βροχή και καμένο εσπρέσο (γίνεται αυτό ή μόνο ο διπλός ελληνικός χωρίς ζάχαρη καίγεται;). Ο ιδιοκτήτης, τυπάς με πρόσωπο για να διδάσκει «ελαφρά, μετρημένη κατάθλιψη» στη Φιλοσοφική, με ρώτησε, μετά από δυο τρία λεπτά, αν ψάχνω κάτι. Του είπα: «Ναι, τι προτείνεις ανάμεσα σε Καμύ και εγχειρίδιο επιβίωσης στο ταμείο ανεργίας». Μου πάσαρε Σαρτρ. Α, όχι τέτοια. Και είναι και πρωί.

Ο μοναδικός πελάτης κρατούσε μια ολοπόρφυρη ομπρέλα που έσταζε επίμονα, επαγγελματικά, σκόπιμα πάνω στο «Μαγικό Βουνό». Ζήτησε

τα «Ψηλά Βουνά» την έκδοση με το επίμετρο του Χαλκιδαίου. Αμ, έτσι πες. Με τσάκωσε πάραυτα.

Καθίσαμε στο μοναδικό σιδερένιο τραπέζι πίσω (δίπλα στα δυο ράφια ποίησης -απολάμβαναν τη σκόνη τους)· μοιραστήκαμε καφέ και ανασφάλειες. Μου εξομολογήθηκε ότι γράφει στίχους «μόνο όταν δεν έχει χρήματα, δηλαδή αδιαλείπτως». Απάντησα, χαμηλόφωνα, πως κι εγώ σκέφτομαι να γίνω συγγραφέας, αλλά πρώτα θέλω να μάθω να τελειώνω μια σκέψη χωρίς soundtrack της Τέηλορ. Ρεαλιστής, σκληρός, μαύρος, σκοτεινός, spleen· όσα μετράν στο λογοτεχνέζικο παζάρι. Κουβεντιάσαμε Αγγελόπουλο και Κούντερα και θυμήθηκε τους στίχους του ποιητή:

*Πέρα, μακριά, κάποιο στεγνό σινιάλο
του βαποριού που φεύγει, -τίποτ'
άλλο.*

Τότε κοιτάξαμε τα ρολόγια μας. Σηκωθήκαμε αργά. Αγοράζοντας το ίδιο αντίτυπο των «Επιστολών του Τζων Λε Καρέ», τραβήξαμε για τον φούρνο. Έβρεχε ακόμη.

Δεν θα σου γράψω

Γράφει ο Pablo

Δεν θα σου γράψω.

Κι αν θα 'θελα τα πράγματα να γίνονταν αλλιώς,
ξέρω πως γίνονται έτσι για το καλύτερο.

Ξέρω πως, αν δεν φύγεις,
θα είσαι δυστυχισμένη.

Δεν θα σε γεφυρώσω με την κραυγή σου
να αποδράσεις από όσα
σε τύλιξαν τα περασμένα χρόνια.

Δεν θα σε περιμένω.

Η καρδιά μου θα ψιθυρίζει το όνομά σου,
μα θα την αγνοώ · θα τρέφω το όραμά μου,
το εργαστήρι, την προσωπική μου ανάπτυξη.

Εύχομαι σε σένα όση τύχη
εύχομαι και σε εκείνο το κομμάτι μέσα μου
που διψάει για νόημα, ασφάλεια, αγάπη.

Δεν θα σου γράψω, γιατί δεν θα αντέξω τη σκέψη
ότι δυσανασχετείς · ότι εξηγείς,
ή —χειρότερα— ότι ανατροφοδοτείς ένα συναίσθημα
που αντιστέκεται στην επιλογή σου.

Θα περάσω, αργά ή γρήγορα,
στην επόμενη φάση της πραγματικότητας ·
κι εκεί η ανάμνηση θα με βρίσκει ξένο προς εσένα,
κι εσένα ξένη προς εμένα.

Μέχρι τότε, όσο κι αν θέλω, δεν θα σου γράψω.

Στη Νεφέλη, που στάθηκε κατώφλι και άνεμος μαζί.

Του καλοκαιριού

*Γράφει ο η Χρυσούλα Φούφα Ελλάδα
xrfoufa@gmail.com*

Άρωμα κρασιού*

Στο καλντερίμι του νότου
ξαπόστασε το άρωμά σου
μες στου καλοκαιριού
την πνιγερή ζέστη
που ζαλίζει ακόμη και τα τζίτζικια
από τις μεσημβρινές δόξες τους.
Το άρωμά σου...
Γιασεμί ολόλευκο
στης νύχτας το σκοτάδι
μπλέκονταν
με στάλα κρασιού μεθυστικού
που έσταζε στο σώμα σου .
Η κόκκινη σταγόνα στο κορμί
και το δωμάτιο να έχει
γιασεμιού την άνοιξη
με την πικρή αλμύρα της θάλασ-
σας
του ερχομού μου.
Αχ, θαλερές εικόνες
-δώρο δικό σου -
στην ταπεινή μου ζήση .
Και το άρωμα
να με οδηγεί ξανά κοντά σου
ναυαγό στη σιρότα σου
και καπετάνιο δικό σου
να γευτώ τη στάλα του κρασιού
μας !

Ένα καλοκαίρι*

Ολόδροσα φιλιά
στο νερό τραγούδησαν
την αγάπη μας
όσο οι ανάσες μας
κεντούσαν τα στολίδια
του πάθους μας.
Χαθήκαμε στην άβυσσο
της άγνωστης μοίρας
αγκαλιασμένοι.
Τα νούφαρα μας κοίμησαν
τα ρόδα μας ξύπνησαν
ερωτευμένους .
Και ο πάγος της καρδιάς
έλιωσε σαν κερί
αναμμένο στη φωτιά.
Σε κράτησα κοντά
με πόθησες πολύ,
αιώνια !
-Αγαπημένη !
-Αγαπημένε!

* Έχουν συμπεριληφθεί στο Διεθνές Φεστιβάλ Ανθολογίας Λέξεις που λάμπουν
- Πετροίτσι Βουλγαρίας 2025.

Ιδιωτικά αρχεία – Αρχείο Βασιλικής Θ. Σπίρτου

Γράφει η Μάρθα Ματσαρίδου

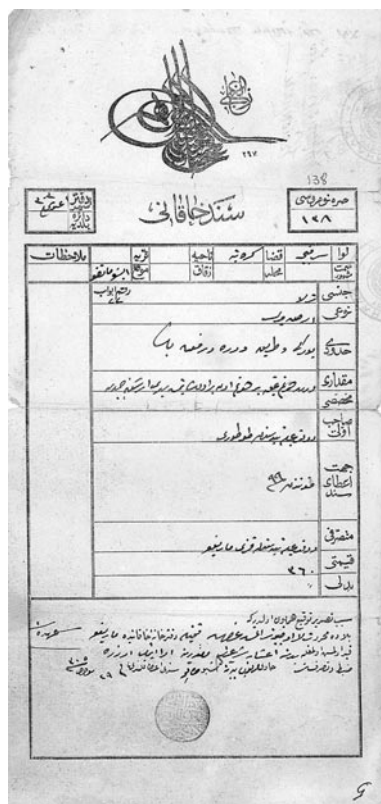
Την άνοιξη του 2019 ήρθε σε επαφή με την υπηρεσία μας η κυρία Μαρία Φλετορίδου από τον Βόλο, μάς ανακοίνωσε ότι είναι κάτοχος του οικογενειακού της αρχείου από την πλευρά της μητέρας της και επιθυμούσε να συζητήσει μαζί μας το ενδεχόμενο της κατάθεσης του στο Τμήμα των Γ.Α.Κ. Γρεβενών. Θεωρώ πρόπον να παραδεχτώ ότι ουδέποτε είχα ακούσει κάτι για την οικογένεια Σπίρτου που έζησε και έδρασε στην πόλη των Γρεβενών για πολλές δεκαετίες. Μάλιστα, ο ρόλος πολλών μελών της οικογένειας υπήρξε ιστορικός για την πόλη αλλά και για την περιοχή. Έτσι, άρχισε να ξετυλίγεται μπροστά μας η ιστορία των Γρεβενών μέσα από τη «γνωριμία» με τα μέλη της οικογένειας Σπίρτου. Η αφήγηση της κυρίας Μαρίας ήταν ζεστή και γλαφυρή και πρέπει εδώ να σημειωθεί ότι είχε εργαστεί και

είχε ήδη ετοιμάσει γραπτά επεξηγηματικά στοιχεία, τα οποία παραδόθηκαν μαζί με το αρχείο και αποτελούν πολύτιμους βοηθούς για την έρευνα του.

Βρεθήκαμε, λοιπόν, στην εξαιρετικά ευχάριστη θέση να γίνουμε οι επόμενοι κήτορες του αρχείου με σκοπό τη διαφύλαξη του και τη διάθεσή του προς έρευνα. Οι οικογένειες, των οποίων απόγονος είναι η Μαρία Φλετορίδου, είναι αυτές του Βελή Μπέη και του Γεωργίου Σπίρτου. Ο πρώτος, γιος του Μεχμέτ Αγά και της χριστιανής Μιγδάλως, δεν δέχτηκε τον πατέρα του στη διοίκηση της περιοχής αλλά λόγω της μεγάλης οικονομικής του επιφάνειας ήταν σε θέση να επηρεάζει τη διοικητική εξουσία («Σελίδες Ιστορίας των Γρεβενών, Τόμος Α' του Α. Παπαδημητρίου»). Ο δεύτερος υπήρξε επικεφαλής της Δημογεροντίας και μέλος του Ειδικού Εκκλησιαστικού Δικαστηρίου, επιφανές μέλος της κοινότητας των Γρεβενών. Το αρχείο καθίσταται πολύτιμο καθώς περιλαμβάνει τεκμήρια από το 1834 και φτάνει έως και το 1978. Περιέχει οθωμανικά συμβόλαια (ταπία) που συνοδεύονται από μετάφραση, αλληλογραφία, συμβόλαια και συμφωνητικά, τεκμήρια του Συμβουλίου Πλημμελειοδικών, διαθήκες και αντίγραφα φωτογραφιών.

Δεν θα κουραστούμε να τονίζουμε ότι ένα ιδιωτικό αρχείο μετά το πέρας των δεκαετιών περνάει στη σφαίρα του δημοσίου, καθώς είναι αμέτρητες οι πληροφορίες που μπορεί να αντλήσει κανείς για την εποχή και την κοινωνία από διάφορα τεκμήρια που την εποχή που παράγονται μπορεί να μοιάζουν ασήμαντα. Καθίσταται πηγή ιστορικών στοιχείων και συμβάλλει στην τεκμηρίωση της ιστορίας του τόπου. Ευελπιστούμε ότι αυτό θα γίνει κατανοητό από συμπολίτες μας που διαθέτουν αρχειακό υλικό, τόσο για να φροντίσουν για τη διάσωση του, όσο και για τη δυνατότητα που μπορεί να δώσουν σε αυτό να γίνει κτήμα του τόπου. Το Τμήμα Γ.Α.Κ. Γρεβενών, που πρωταρχικό σκοπό έχει τη διάσωση της ιστορίας του τόπου, θα στέκεται πάντα αρωγός σε αυτό το έργο.

Τα νέα της ΔΗΚΕΒΙ Γρεβενών

Γράφει η Θεολογία Ταρλατζή

Η Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Γρεβενών δεν είναι μόνο ένας χώρος με βιβλία, περιοδικά και αναγνωστήριο. Είναι ένας φιλόξενος, ζωντανός χώρος με μεγάλη πολιτιστική και εκπαιδευτική εμπειρία. Ένας χώρος έμπνευσης συνεργασίας, αλληλεπίδρασης των πολιτών και ένα δυνατό ερέθισμα για

την πνευματική ανάπτυξή τους. Παρακάτω παραθέτουμε τις δράσεις της βιβλιοθήκης μας που πραγματοποιήθηκαν ή που θα πραγματοποιηθούν το δεύτερο εξάμηνο του έτους.

Στις 3/6/2025 έγινε παρουσίαση βιβλίου με τίτλο: «RESTART» της συγγραφέως Μαίρης Φιλίππиду - Κατσανίδου.

Από τις 23 Ιουνίου έως τις 28 Αυγούστου η Βιβλιοθήκη μετατράπηκε σε χώρο ανακάλυψης, περιπέτειας και δημιουργίας συμμετέχοντας ενεργά στην Καλοκαιρινή Εκστρατεία Ανάγνωσης και Δημιουργικότητας 2025 που διοργανώνει η Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος. Το σύνθημα της “Στη βιβλιοθήκη όλα είναι δυνατά: ήρωες και ξωτικά μύθοι και μυστικά!” Τα παιδιά άνοιξαν πανιά στον κόσμο της μυθολογίας και των παραμυθιών. Ήρωες και ξωτικά, ξόρκια και μυστικά βγαλμένα από τους αρχαίους μύθους, τους θρύλους, τη λαογραφία και τα παραμύθια, μετέφεραν τα παιδιά σε κόσμους μαγικούς, όπου η φαντασία μπερδεύεται με την πραγματικότητα και όλα έμοιαζαν δυνατά!

Ήρθαν σε επαφή με τους δώδεκα θεούς του Ολύμπου, με τις νύμφες προστάτιδες των υδάτων, με τους ήρωες των Ομηρικών επών, τα τερατόμορφα πλάσματα που έπλασε η φαντασία των προγόνων μας, τον σπουδαίο λαϊκό μας ζωγράφο Θεόφιλο που εμπνεύστηκε από την κα-

θημερινότητα και την παράδοση του λαού μας. Δώσαμε επιστημονικές εξηγήσεις στην οργή του Δία και του Ποσειδώνα, φτιάξαμε φίλτρα που καταπολεμούν την λύπη, τον πόλεμο, την πείνα, δώσαμε εξηγήσεις στα όνειρά μας, ανακαλύψαμε την μαγεία των κλιμακωτών παραμυθιών, κλείσαμε τον μαγικό κόσμο του Θεόφιλου σε ένα κουτί και τόσα άλλα!

Τα δεδομένα της καλοκαιρινής εκστρατείας:

Αριθμός εργαστηρίων: 12, εθελοντές που στήριξαν το πρόγραμμα: 11, παιδιά που παρακολούθησαν τα εργαστήρια: 287, βιβλία που δανείστηκαν: 398.

Στις 22/8/2025 στηρίξαμε τη 19η Πανελλήνια γιορτή μανιταριού στα Γρεβενά, γιορτή με πολιτιστικές και οικολογικές διαστάσεις, συμμετέχοντας με την αφήγηση του παιδικού βιβλίου με τίτλο, “Το παραμύθι για το μυρμηγκάκι και το μεγάλο μανιτάρι” του Ανατόλι Γκριγορούκ. Ζωντανέψαμε το παραμύθι σχεδιάζοντας και κατασκευάζοντας τους ήρωες του, προκαλώντας μεγάλο εν-

θουσιασμό στους μικρούς και μεγάλους φίλους μας.

Με την έναρξη της νέας σχολική χρονιάς ξεκινήσαμε το εκπαιδευτικά προγράμματα για όλες τις εκπαιδευτικές βαθμίδες. Ακόμα μια παροχή μας είναι η διάθεση σχολικών βοηθημάτων με τη μορφή δανεισμού για ένα σχολικό έτος σε μαθητές Γυμνασίου και Λυκείου.

Οι αναγνωστικές Τετάρτες είναι αφιερωμένες στους φιλοξενούμενους του γηροκομείου της πόλης δίνοντας τους την ευκαιρία να απολαμβάνουν κάθε εβδομάδα τα οφέλη της ανάγνωσης που τόσο ευεργετικά επιδρούν στην τρίτη ηλικία!

Στις 2/11/2025 και ώρα 11:00 στο πλαίσιο της 16ης Πανελλαδικής εκδήλωσης Εορτασμού Θηλασμού και Μητρότητας πραγματοποιήσαμε, με μεγάλη επιτυχία, γιορτή με διοργα-

νώτρια την Ομάδα Υποστήριξης Μητρικού Θηλασμού και Μητρότητας Γρεβενών με σύνθημα: «Θηλασμός: μια σταγόνα Αγάπης, ένας ωκεανός δύναμης!»

Από 9/12/2025 έως και 22/12/2025 θα υλοποιηθεί Χριστουγεννιάτικο πρόγραμμα για όλα τα δημοτικά σχολεία.

Όλες αυτές οι δράσεις εξυπηρετούν τους στόχους της βιβλιοθήκης που είναι να προωθηθεί η αγάπη για το βιβλίο, να ανταποκριθεί στις πληροφοριακές ανάγκες της τοπικής κοινωνίας και να έχουν πρόσβαση όλοι, να εξελίξει συνεργασίες με συλλόγους, τοπικούς φορείς, υπηρεσίες αλλά και να έχει συνεργασία με άλλες βιβλιοθήκες, μιας και είναι μέλος του Δικτύου Ελληνικών Βιβλιοθηκών.

Θεατρική Ομάδα «Εξ αμάξης»: Η μεγαλύτερη μαθητική παρέα στην Ελλάδα συνεχίζει να δημιουργεί ποιοτικό θέατρο

Στην πέμπτη χρονιά εισέρχεται η Θεατρική Ομάδα «Εξ αμάξης» έχοντας ήδη πίσω της μια τεράστια παρακαταθήκη με ποιητικές παραστάσεις αρχαίου δράματος, αλλεπάλληλες συμμετοχές σε διεθνή φεστιβάλ, βραβεύσεις και διακρίσεις. Κατά την προηγούμενη χρο-

νιά για πρώτη φορά λειτούργησε σε δύο τμήματα: Κεντρική Σκηνή και Μικρή Σκηνή. Καρπός των προσπαθειών δύο εξαιρετικές παραστάσεις που γνώρισαν την αποθέωση και απέσπασαν τον έπαινο από το κοινό των Γρεβενών, πρώτα οι Ερινύες στο Πολιτιστικό Κέντρο, έπειτα η Ηλέκτρα

στο ασφυκτικά κατάμεστο Καστράκι. Οι παραστάσεις συμμετείχαν σε τρία διεθνή και πανελλήνια φεστιβάλ (Πανελλήνιο Φεστιβάλ Μαθητικού Θεάτρου στο Αργίριο, Διεθνές Φεστιβάλ Αρχαίου Δράματος στη Μεσσήνη, Πανελλήνιο Φεστιβάλ Θεάτρου στον Πειραιά) κερδίζοντας τον θαυμασμό και τα εγκωμιαστικά σχόλια για την ερμηνεία, τον επαγγελματισμό, την παρουσία και την οργάνωση. Πρόκειται για παραστάσεις που ξεφεύγουν από το μαθητικό πλαίσιο και συγκαταλέγονται πλέον ανάμεσα σε αυτές που υπηρετούν με σεβασμό και ποιότητα το αρχαίο θέατρο.

Οι πρόβες για τη νέα χρονιά έχουν ήδη ξεκινήσει, και πάνω από 120 μαθητές και μαθήτριες όλων των σχολείων της δευτεροβάθμιας (από

φέτος στην παρέα μπήκε και το ΕΠΑΛ) ετοιμάζονται να δώσουν και πάλι τον καλύτερο εαυτό τους. Η Κεντρική Σκηνή θα παρουσιάσει τον Ιππόλυτο του Ευριπίδη, μια συγκλονιστική τραγωδία με έντονα ηθικά διλήμματα και ανατροπές, ενώ η Μικρή Σκηνή θα παρουσιάσει την Ελένη του Ευριπίδη, μια πασιγνώστη και πάντα επίκαιρη τραγωδία.

Και η φετινή χρονιά λοιπόν αναμένεται να είναι γεμάτη θέατρο, με αγάπη και σεβασμό στην παράδοση, με συνέπεια, ποιότητα και σκληρή δουλειά, από τη μεγαλύτερη μαθητική παρέα στην Ελλάδα και τη μοναδική μαθητική δράση στην πόλη που σταθερά διαφημίζει σε όλη τη χώρα την πόλη των Γρεβενών, τα σχολεία της πόλης και τη μαθητική δημιουργία.

Καλοκαίρι του 2025 στην Καλλονή Γρεβενών

*Γράφει η Μάρθα Ματσαρίδου,
Πρόεδρος του Συλλόγου Γυναικών Καλλονής*

Η Καλλονή είναι ένα από τα γραφικότερα χωριά του Νομού Γρεβενών. Όπως και η συντριπτική πλειοψηφία των κοινοτήτων του Νομού, η κοινότητα μας είχε γνωρίσει μεγάλη ανάπτυξη από τις αρχές του προηγούμενου αιώνα μέχρι και τα μέσα της δεκαετίας του '40, όταν και εγκαταλείφθηκε από τους κατοίκους του μέσα στις τραγικές συνθήκες του εμφυλίου πολέμου. Στα τέλη της ίδιας δεκαετίας ξεκίνησαν οι πρώτοι επαναπατρισμοί, αλλά η κοινότητα δεν κατάφερε ποτέ να επανέλθει στην πρότερη κατάσταση.

Τις τελευταίες περίπου 4 δεκαετίες, αποτελεί κυρίως παραθεριστικό προορισμό των Καλλονιωτών που ζουν, τόσο σε διάφορα μέρη της Ελλάδας, όσο και στο εξωτερικό. Το εξαιρετικής ομορφιάς φυσικό περιβάλλον, τα γραφικά πετρόκτιστα σπίτια και σοκάκια του, η αίσθηση της ηρεμίας και ελευθερίας που αναδύει ο τόπος προσκαλούν και προκαλούν τους χωριανούς να περνούν εκεί όσο περισσότερο χρόνο είναι εφικτό για τον καθένα.

Τις δύο κορυφαίες στιγμές της επανένωσης μας συνιστούν η εορτή του Προφήτη Ηλία, όταν και γίνεται το πανηγύρι μας και ο παραδοσιακός χορός (Κουρκουτ' πάρι) του Συλ-

λόγου Γυναικών Καλλονής, ο οποίος πραγματοποιείται σε ένα από τα πρώτα Σάββατα του Αυγούστου. Το εθιμοτυπικό του Προφήτη Ηλία περιλαμβάνει γλέντι στην πλατεία του χωριού με ορχήστρα χάλκινων το βράδυ της παραμονής και ανήμερα της εορτής οι χωριανοί συμμετέχουν στον εκκλησιασμό στο γραφικό εξωκλήσι μας, όπου στη συνέχεια ακολουθεί διάκλιση και πάλι κάτω από τους ήχους των παραδοσιακών οργάνων. Αντίστοιχα, στον παραδοσιακό χορό του συλλόγου, ο οποίος επίσης πλαισιώνεται με ορχήστρα χάλκινων οργάνων, η εκκίνηση γίνεται με την παρουσίαση του χορευτικού μας, που αποτελείται από νεαρής ηλικίας χορευτές και χορεύτριες. Στη συνέχεια μοιράζονται σε όλα τα τραπέζια κουρκούτι, με μανιτάρια και με κεφτέδες, πίτες, πιτλίδες και γλυκά, τα οποία στο σύνολο τους έχουν επιμεληθεί και προσφέρουν οι γυναίκες του χωριού. Η εκδήλωση κορυφώνεται με γλέντι, όπου συμμετέχουν όλοι οι παρευρισκόμενοι μέχρι τις πρώτες πρωινές ώρες.

Φέτος, το κεντρικό καφενείο το χωριού μας ήταν κλειστό και έτσι ο Σύλλογος Γυναικών Καλλονής ανέλαβε να εξυπηρετήσει και τις δύο εκδηλώσεις. Οι δράσεις του συλλόγου μας έκλεισαν με μία μεγάλη συναυλία

του Μάκη Σεβίλογλου και του Γιάννη Λίταινα. Θα ήταν παράλειψη να μην αναφέρουμε και τη δράση του δεύτερου συλλόγου που δραστηριοποιείται στο χωριό, αυτόν του «Αγίου

Νικολάου», στον οποίο κυρίως συμμετέχουν οι νεότεροι χωριανοί με πολύ μεράκι. Πραγματοποίησαν μία ρεμπέτικη βραδιά καθώς και το Εργαστήριο Λιθοδομής, αφού η Καλλονή εντάσσεται στα μαστοροχώρια της περιοχής και είναι ο μοναδικός παραδοσιακός οικισμός του Νομού Γρεβενών.

Όλες οι εκδηλώσεις στέφθηκαν με επιτυχία και έγιναν με πολλή αγάπη. Ευχή μας είναι πάντα να καταφέρνουμε να δίνουμε στον τόπο μας αντίδωρο για όσα μας προσφέρει!

ΔΡΑΣΕΙΣ ΣΥΛΛΟΓΟΥ ΚΥΠΑΡΙΣΣΙΩΤΩΝ 2025

Γράφει η Ζωή Καρανίκου

Μετά το πλούσιο περσινό πολιτιστικό καλοκαίρι στο Κυπαρίσσι Γρεβενών με αποκορύφωμα την διοργάνωση του 1ου Εργαστηρίου Παραδοσιακής Δόμησης, ο Σύλλογος προσπάθησε τη συνέχιση ανάλογων δράσεων αλλά δυστυχώς δεν κατέστη δυνατή η χρηματοδότηση του από το ΥΠΠΟ.

Ωστόσο, ο Σύλλογος κατάφερε να υλοποιήσει με εθελοντική εργασία των μελών του και μικρές χρηματικές ενισχύσεις από το ταμείο μια σειρά από εκδηλώσεις και αυτό το καλοκαίρι. Η αυλαία άνοιξε με την έκθεση φωτογραφίας με θέμα «Ποιμενικά» του αναγνωρισμένου φωτογράφου Δημήτρη Βαβλιάρα από την Αιανή

Κοζάνης, στην αίθουσα εκδηλώσεων - φωτογραφίας της Λαογραφικής μας Συλλογής. Η έκθεση περιελάμβανε τριάντα περίπου φωτογραφίες από το ομώνυμο λεύκωμα του καλλιτέχνη, στο οποίο απεικονίζονται κάποιοι από τους τελευταίους βοσκούς της περιοχής Γρεβενών – Κοζάνης που έχουν ακόμη ελεύθερα τα κοπάδια τους. Διήρκεσε από τις 6 έως τις 20 Αυγούστου και προσέλωσε πλήθος επισκεπτών. Όπως δήλωσε κι ο ίδιος ο καλλιτέχνης, στη συζήτηση κατά τα εγκαίνια της έκθεσης, οι εικόνες αυτές είναι μια προσωπική ματιά επάνω στους τελευταίους του είδους τους βοσκούς που σε λίγο δεν θα υπάρχουν πια...

Η έκθεση στο Κυπαρίσι αφιερώθηκε στο τελευταίο ζευγάρι βοσκών του δικού μας χωριού.

Η δεύτερη εκδήλωση υλοποιήθηκε σε συνεργασία με το Γεωπάρκο UNESCO Γρεβενών - Κοζάνης στις 11 Αυγούστου με τη γεωλόγο και υπεύθυνη εκπαιδευτικών προγραμμάτων κυρία Ντίνα Γκίκα. Αρχικά, έγινε μια γενική ενημέρωση των παρευρισκόμενων σχετικά με το τί είναι το Γεωπάρκο, ποιούς νομούς περιλαμβάνει, πότε δημιουργήθηκε, ποια τα σημεία ενδιαφέροντος που μπορεί κανείς να επισκεφτεί κάποιος. Στη συνέχεια παιδιά όλων των ηλικιών συμμετείχαν σε ομαδικά παιχνίδια έχοντας την ευκαιρία να γνωρίσουν την πανίδα της περιοχής, παίρνοντας τα ίδια ρόλους ζώων και κατασκευάζοντας φωλιές προστασίας εντόμων,

από φυσικά υλικά.

Επιπλέον, διεξήχθησαν εκδηλώσεις - θεσμός πια για το χωριό μας, όπως το εργαστήριο ζωγραφικής με τη ζωγράφο Αργυρούλα Σίμου που συγκεντρώνει κάθε χρόνο πλήθος παιδιών στην πλατεία και οι προβολές ταινιών στον αύλειο χώρο του σχολείου. Φέτος προβλήθηκε η ταινία του Δημήτρη Κουτσιαμπασάκου «ο Μανάβης», ένα «ρόουντ-μούβι» ντοκιμαντέρ για την Πίνδο και τους ανθρώπους της.

Τέλος, είμαστε ιδιαίτερα περήφανοι για την ένταξη του Συλλόγου Κυπαρισσιωτών στις Ευρωπαϊκές Ημέρες Πολιτιστικής Κληρονομιάς (ΕΗΠΚ) 2025. Οι ΕΗΠΚ γιορτάζονται κάθε χρόνο ένα Σαββατοκύριακο του Σεπτεμβρίου και είναι αφιερωμένες στα μνημεία και τη συντήρησή τους φιλοδοξώντας να ευαισθητοποιήσουν τους πολίτες σε θέματα προστασίας της πολιτιστικής κληρονομιάς. Η φετινή δράση της Ευρώπης είχε ως θέμα της «Αρχιτεκτονική Κληρονομιά - Γεφυρώνοντας το παρελθόν με το μέλλον». Κάθε φορέας που συμμετείχε μπορούσε να προβάλλει κάτω από αυτή τη θεματική τη δική του τοπική πολιτιστική κληρονομιά. Ως αποτέλεσμα δημιουργήθηκε από τη γρούσσα εκπαιδευτικό πρόγραμμα με τίτλο «Τα εργαλεία αφηγούνται» με σκοπό να αναδειχθεί το δικό μας πολιτιστικό απόθεμα, τα εργαλεία των μαστόρων ως φορέων μνήμης και αρχιτεκτονικής δημιουργίας των πέτρινων κτισμάτων των Γρεβενών. Έτσι, την Παρασκευή 24 Σεπτεμβρίου

το πρόγραμμα υλοποιήθηκε σε μαθητές της Ε' δημοτικού του 4ου και 5ου Δημοτικού Σχολείου Γρεβενών και στους μαθητές του μονοθέσιου γειτονικού μας σχολείου Μεγάλου. Οι μαθητές, αφού ενημερώθηκαν για τον θεσμό των ΕΗΠΚ, παρακολούθησαν την παρουσίαση της υπεύθυνης γεωλόγου του Γεωπάρκου κ. Ντίνα Γκίκα για τα πετρώματα της περιοχής και τη σημασία της πέτρας στην καθημερινότητα των κατοίκων των μαστοροχωριών. Στη συνέχεια συμμετείχαν με βιωματικό τρόπο στο πρόγραμμα «Τα εργαλεία αφηγούνται». Αφού περιηγήθηκαν στη λαογραφική συλλογή και γνώρισαν τα εργαλεία των μαστόρων και τις εξειδικεύσεις που είχαν στη δουλειά τους (πελεκάνοι, μάστορες, κ.ά.), διάλεξαν οι ίδιοι τα σωστά εργαλεία (μαστράπα, ισλίδικα, κ.ά.) διαμορφώνοντας τη δική τους ομάδα (σινάφι). Επιπλέον, έμαθαν για τη μυστική γλώσσα των μαστόρων (κουδαρίτικα), ανακάλυψαν τα σύμβολα που σκάλισαν στην εκκλησία του χωριού και την επιγραφή με την ημερομηνία κτίσης, ενώ στη συνέχεια παρακολούθησαν το έθιμο του αποχαιρετισμού των μαστόρων στη Ράχη των Δακρύων,

όπως αυτό αναπαραστάθηκε πέρυσι στα πλαίσια του 1ου Εργαστηρίου Παραδοσιακής Δόμησης. Τέλος, μετά από ένα μικρό κέρασμα του Συλλόγου, αναχώρησαν από το χωριό έχοντας γνωρίσει λίγο καλύτερα το βασικότερο επάγγελμα και τα έθιμα του τόπου τους.

Την επόμενη μέρα, Σάββατο 25 Σεπτεμβρίου οι δράσεις συνεχίστηκαν με ομιλία της φοιτήτριας αρχιτεκτονικής Σκιπητάρη Μαρίας με θέμα «Διατήρηση και αξιοποίηση πέτρινων κτισμάτων» και συζήτηση με τους παρευρισκόμενους σχετικά με τα εναπομείναντα πέτρινα κτίσματα της περιοχής και πιθανότητες επανάχρησής τους.

Ο εορτασμός ολοκληρώθηκε την Κυριακή 26 Σεπτεμβρίου με θεματικές ξεναγήσεις στη Λαογραφική Συλλογή Κυπαρισσίου. Στο σημείο αυτό θα θέλαμε να ευχαριστήσουμε τον κ. Ι. Σκιπητάρη για τη σχεδίαση της αφίσσας του Συλλόγου και φυσικά την Περιφερειακή Ενότητα Γρεβενών για την κάλυψη της δράσης προκειμένου να διαμορφωθεί ολιγόλεπτο βίντεο για τη συμμετοχή μας στο Ευρωπαϊκό τμήμα.

Ένα έξοχο αφιέρωμα στον αγιογράφο Γρηγόριο Μπαλογιάννη - μια γιορτή της τέχνης

Γράφει ο Α.Ν. Παπαβασιλείου

Με συγκίνηση, θαυμασμό και την αίσθηση περηφάνιας όλων μας ως Γρεβενιωτών, ολοκληρώθηκε το τριήμερο αφιέρωμα (26–28 Οκτωβρίου 2025) στον διακεκριμένο αγιογράφο Γρηγόριο Μπαλογιάννη (1938–2024), έναν άνθρωπο που ύμνησε με το έργο του το φως μιας σεπτής παράδοσης και τίμησε με τη ζωή του τη γενέτειρά του, την Τρικοκκιά Γρεβενών.

Η Περιφερειακή Ενότητα Γρεβενών διοργάνωσε με επιτυχία μια σειρά εκδηλώσεων που ένωσαν την τέχνη, τη μνήμη και τη μουσική σε ένα ιδιαίτερο πολιτιστικό γεγονός.

Στο πρώτο μέρος, στο Κέντρο Πολιτισμού Γρεβενών, οι ομιλητές Χρήστος Κωνσταντόπουλος και Ιωάννα Αλεξανδρή μάς ταξίδεψαν στη ζωή και στο έργο του Μπαλογιάννη, φωτίζοντας τη διαδρομή ενός καλλιτέχνη που έμαθε από νωρίς να μετατρέπει τη σιωπή σε φως και δημιουργία. Η εκδήλωση κορυφώθηκε με την προβολή του ντοκιμαντέρ «Ο αγιογράφος Γρηγόριος Μπαλογιάννης», σε σκηνοθεσία του κ. Κωνσταντόπουλου, που απέσπασε το θερμό χειροκρότημα του κοινού.

Το δεύτερο μέρος γοήτευσε τους επισκέπτες μέσα από την έκθεση

αγιογραφίας στον Χώρο Πολιτισμού «Νικολάου και Ελένης Καρναβά». Οι εικόνες με τη χαρακτηριστική πνευματική γαλήνη και φως που ανασαίνει, ξύπνησαν μνήμες και συναισθήματα, ενώ οι ξεναγήσεις της κ. Αλεξανδρή πρόσφεραν βαθύτερη κατανόηση του έργου του.

Το τελευταίο μέρος ήταν μια μελωδική στιγμή: ο γιος του αγιογράφου, Νικόλαος Μπαλογιάννης, χάρισε ένα μαγευτικό ρεσιτάλ κιθάρας, παισιωμένος από την αδελφή του, Ευαγγελία.

Εκδηλώσεις με τέτοιο χαρακτήρα αφήνουν το σημάδι τους στην τοπική κοινωνία, που επιζητά και μόνιμες στέγες πολιτισμού: Μουσεία και Συλλογές που θα δώσουν πρώτα στα παιδιά μας και μετά στους επισκέπτες εκτός νομού, μια αίσθηση του πολιτιστικού πλούτου του τόπου μας.

ΙΟΥΛΙΑ Δ. ΑΓΟΡΑΣΤΗ Έργων επίλοιπα, ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2025

*Γράφει ο Στέργιος Πουρνάρας,
φιλόλογος - μουσικός*

Ακούραστη και πάντα δημιουργική και μεθοδική η Ιουλία Δ. Αγοράστη εξέδωσε το έβδομο βιβλίο της που, όπως ισχυρίζεται, θα είναι και το τελευταίο της. Δεν έχουμε κανένα λόγο να μην την πιστέψουμε, γιατί, όπως λέει και η ίδια στον πρόλογο, συμπλήρωσε τον αγαπημένο της μαγικό αριθμό 7 και σε αυτό το βιβλίο δημοσιεύει ό,τι είχε απομείνει από το δημιουργικό της έργο και δεν το είχε συμπεριλάβει στις προηγούμενες εκδόσεις. Είναι ένα αυτοβιογραφικό σημείωμα!

Η πορεία της αποδεικνύει ότι η Ιουλία είναι ένα φιλοσοφημένο, με πλούσια παιδεία άτομο που σε όλη της τη ζωή, εκτός από τη επαγγελματική της ενασχόληση και την σημαντικότερη κοινωνική της προσφορά, δεν έπαψε να δημιουργεί και να παράγει πολιτισμό. Όπως επεσήμανε εύστοχα ο συγγραφέας Νίκος Πασχαλίδης, «η Ιουλία ζωγραφίζει ποιητικά και στιχουργεί εικαστικά». Τα πέντε λοιπόν από τα έξι της βιβλία διασώζουν τους ζωγραφικούς της πίνακες από τις 7 εκθέσεις που έκανε και τα ποιητικά της έργα. Το έκτο είναι ένα θυμολογικό σύγγραμμα, μια συλλογή παρομιών, διανθισμένο με ωραία λογοτεχνικά κείμενα και εύστοχα σχόλια. Όλα της τα βιβλία και το έβδομο έχουν άψογη αισθητική και δεν είναι υπερβολή να πούμε

ότι πρόκειται για έργα τέχνης. Όλα της τα βιβλία τα εξέδωσε με δικά της έξοδα και τα έξι τα δώρισε σε Συλλόγους για την οικονομική τους ενίσχυση. Το έβδομο όμως το μοιράζει δωρεάν σε φίλους και σε ανθρώπους που μπορούν να το εκτιμήσουν. Τι είναι όμως το έβδομο βιβλίο;

Είναι και αυτό πολύ σημαντικό, όπως και τα προηγούμενα, αλλά πιο προσωπικό και αυτοβιογραφικό, καθώς συγκεντρώνει όλα της τα έργα από τη νεανική ηλικία, ζωγραφικούς πίνακες, αφίσες, εξώφυλλα περιοδικών, προγράμματα εκδηλώσεων από ημερίδες και συνέδρια που αναδεικνύουν τόσο την αγάπη της για την ομορφιά, το κάλλος των αρχαίων, που τόσο πολύ ατένισε όλη της τη ζωή, αλλά και την ενεργό συμμετοχή της στα κοινά με τον Δικηγορικό Σύλλογο Θεσσαλονίκης και με τον Πολιτιστικό Σύλλογο Γρεβενιωτών Θεσσαλονίκης, αλλά και με την εθελοντική της προσφορά ως αδελφή του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού. Νιώθει περήφανη για τη ζωή της και δεν μετάνιωσε ποτέ για τις επιλογές της. Ως χαρκτήρας από τη μικρή της ηλικία ήταν ατίθαση και ανεξάρτητη και επαινεί τους τρεις δασκάλους που σημάδεψαν τη ζωή της, τον Θεόδωρο Θεοδορίδη, τη Αγγέλα Τακόλα και τον Κωνσταντίνο Πορφύρη.

ΙΟΥΛΙΑ Δ. ΑΓΟΡΑΣΤΗ

*Έργων
επίθουια*ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ
2025

Κλείνοντας, αξίζει να επιμείνουμε σε δύο σημεία: στην αφίσα του εξωφύλλου που είχε φιλοτεχνήσει για το 13ο Συνέδριο των Δικηγορικών Συλλόγων Ελλάδας το οποίο έγινε

στη Θεσσαλονίκη το 1997 θέλοντας έτσι να τιμήσει τον επαγγελματικό της χώρο τον οποίο υπηρέτησε πιστά επί 28 έτη και στη νεανική της φωτογραφία στη δεύτερη σελίδα που την επέλεξε, όπως ομολογεί η ίδια «όχι από νεανική αλαζονεία ούτε από γεροντική ματαιοδοξία, αλλά γιατί αποδίδει και εκφράζει τον εσώτερο εαυτό μου με περιγράφει δηλαδή πιο εύστοχα από δεκάδες λέξεις. Το βλέμμα μου δεν κοιτάζει, αλλά ατενίζει και αγναντεύει το αλλού το δικό μου αλλού, το μόνιμό μου... παραπέρα».

Στο 7ο βιβλίο της Ιουλίας Αγοράστη είναι χρομιμένη επιμελώς με σύνεση και μετριοφροσύνη η ταυτότητα και η προσωπικότητα της, ο ιδεαλισμός, η ανιδιοτέλεια και η προσφορά της στα Γράμματα, τις Τέχνες και την κοινωνία.

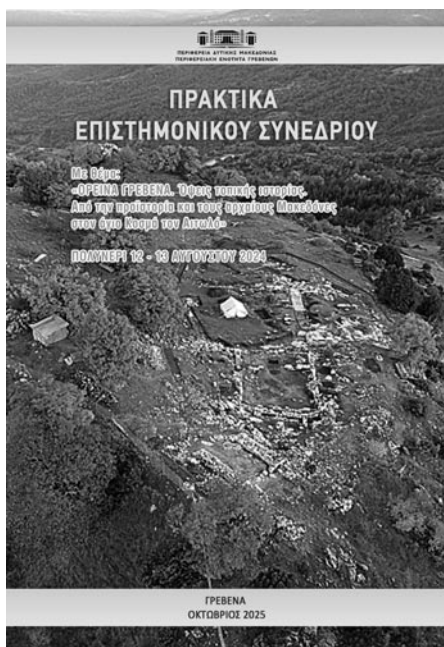
ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

*Γράφει ο Μιλτιάδης Παπανικολάου,
ομότιμος καθηγητής του ΑΠΘ*

Κυκλοφόρησαν από την ΠΕ Γρεβενών τα Πρακτικά του Επιστημονικού Συνεδρίου «Ορεινά Γρεβενά. Όψεις τοπικής ιστορίας. Από την προϊστορία και τους αρχαίους Μακεδόνες στον άγιο Κοσμά τον Αιτωλό».

Όπως είναι γνωστό πριν από ένα χρόνο διοργανώθηκε στο Πολυνέρι Γρεβενών, και συγκεκριμένα στον αύλειο χώρο του Δημοτικού Σχολείου,

Επιστημονικό Συνέδριο με τον παραπάνω τίτλο, στο οποίο συμμετείχαν επιστήμονες πολλών ειδικοτήτων, αρχαιολόγοι και ιστορικοί, μουσικοί, θεολόγοι και λαογράφοι. Η θεματολογία αφορούσε ως επί το πλείστον πολιτισμικά γεγονότα από το απώτερο και πρόσφατο παρελθόν της Β. Πίνδου με αιχμή του δόρατος τις ανασκαφές στο Καστρί Πολυνερίου, οι οποίες συνεχίζονται από το Α.Π.Θ.

με την οικονομική στήριξη της περιφέρειας Δ. Μακεδονίας κατόπιν σχετικής πρωτοβουλίας του Αντιπεριφερειάρχη Γρεβενών κ. Γιάννη Τσακνάκη.

Η παρουσίαση των πρακτικών έγινε στο μέγαρο της Περιφέρειας Γρε-

βενών στις 11 Οκτωβρίου και το συμπέρασμα στο οποίο κατέληξαν οι ομιλητές (Γ. Τσακνάκης, Μ. Παπανικολάου και Χ. Καλλίνη) είναι ότι από την επόμενη χρονιά ο αρχαιολογικός χώρος και πιθανόν και το Σχολείο, όπου φυλάσσονται τα ευρήματα, θα είναι στη διάθεση του κοινού. Μια ομολογουμένως χρήσιμη είδηση.

Ως επιστημονικός υπεύθυνος του συνεδρίου και συνεπιμελητής των Πρακτικών εκφράζω τη βαθιά μου ευγνωμοσύνη στον Στέργιο Πουρνάρα, στον χαρισματικό αυτόν άνθρωπο, τον συγγραφέα, τραγουδιστή και μουσικό, που η παρουσία του ενέπνεε όλους και ο ίδιος ήταν η ψυχή τόσο του συνεδρίου (στην οργάνωση και διεκπεραίωση όλων των θεμάτων), όσο και της δημοσίευσης των Πρακτικών ως ο ουσιαστικός επιμελητής της έκδοσής τους. Το δικό μου κέρδος ήταν η φιλία του. Τον ευχαριστώ θερμά.

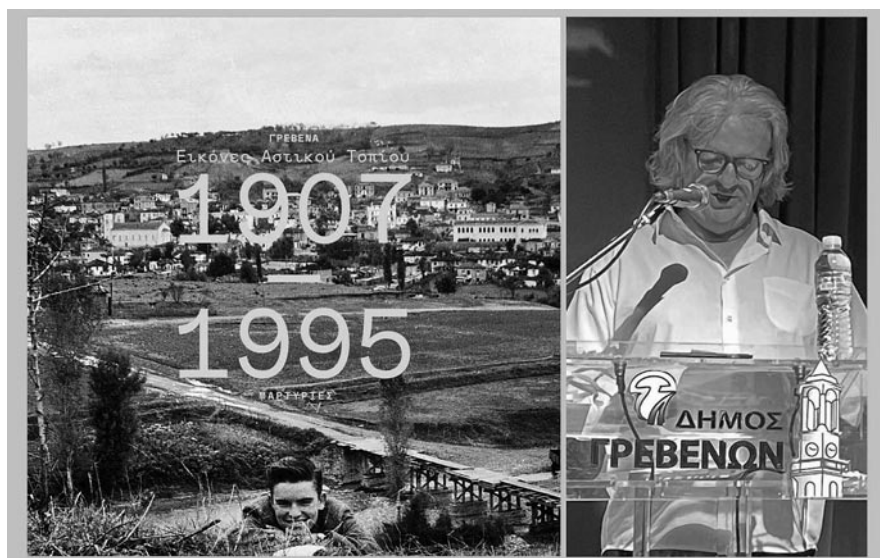

Αλλά η πόλη δεν μιλάει για το παρελθόν της, το
περιέχει σαν τις γραμμές ενός χεριού
(Ίταλο Καλβίνο)

Γράφει ο Αντώνης Σβολιαντόπουλος

Δύο εκθέσεις (ΑΣΤΥ1 και ΑΣΤΥ2), ένας πρωτοποριακός μεγαλειώδης αστικός περίπατος και μία μοναδική προβολή

στο εμβληματικό ρολόι της πόλης μας περιλάμβανε το project του Βαγγέλη Νικόπουλου για την παρουσίαση του νέου του λευκώματος « Γρεβενά

1907-1995 ΕΙΚΟΝΕΣ ΑΣΤΙΚΟΥ ΤΟΠΙΟΥ - ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ». Στις 17 και 18 του περασμένου Αυγούστου ο Βαγγέλης Νικόπουλος παρουσίασε το ολοκαίνουργιο λεύκωμα του προσφέροντας μας, όπως το συνηθίζει, μία διήμερη εμπειρία που θα εντυπωθεί όχι μόνο στην μνήμη όσων παρακολούθησαν τις εκδηλώσεις αλλά και στα κιτάπια της ιστορίας του μικρού μας τόπου ως παρακαταθήκη φυσικά για τις επόμενες γενιές. Γιατί όπως γράφει ο Ηρακλής Παπαϊωάννου επιμελητής MOMus – ΜΦΘ:

Το λεύκωμα παρουσιάζει την ανάδυση των Γρεβενών ως σύγχρονης πόλης, τη μερική καταστροφή τους στον δεύτερο μεγάλο πόλεμο, την εκ νέου οικοδόμησή τους. Το πέραςμα δηλαδή από τον ακανόνιστο οθωμανικό ιστό στη μεσοπολεμική αρχιτεκτονική, που ακολουθείται μεταπολεμικά από την περίοδο της πιο

ομοιόμορφης, άχαρης αντιπαροχής.

Ο συνδυασμός εκτενούς υπομνηματισμού και εικόνων φιλοξενεί συχνά πορτρέτα κατοικιών και κτιρίων στα οποία η άρτια αρχιτεκτονική περιγραφή συνδυάζεται κατάλληλα με την προφορική κοινωνική ιστορία. Η σπονδυλωτή αυτή αφήγηση εικόνων και λέξεων μοιάζει έτσι με έντεχνα ενορχηστρωμένη αφήγηση, που βαπτίζεται στην εικονογραφημένη ιστορία της πόλης, με επίσημο πρόσχημα το αστικό τοπίο.

Κάπως έτσι, μέσα σε εικόνες με θέμα τη μακροϊστορία υφάινεται σαν εργόχειρο η μικροϊστορία, και το αντίστροφο, από το μερικό επιχειρείται ενίοτε μια προβολή προς το γενικό.

Και το αστικό τοπίο αναδύεται ως περιπετειώδης καμβάς στον οποίο εγγράφονται οι ανθρώπινες πράξεις και πρακτικές, ένα διαπερατό όριο ανάμεσα στο δημόσιο και το ιδιωτικό.

Μαρία Παπαγεωργίου, Μια χαραμάδα Πανικού (Εκδόσεις Πατάκη, 2025 – πρώτη έκδοση: Sub Urban, 2016)

Γράφει η Δήμητρα Μπασίνα, φιλόλογος

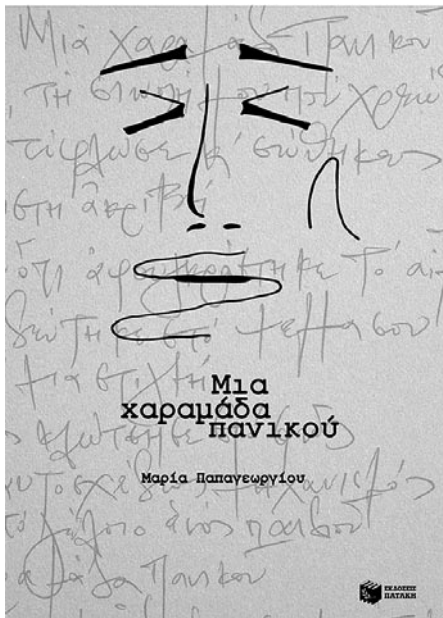
Το βιβλίο «Μια χαραμάδα Πανικού» της Μαρίας Παπαγεωργίου θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως μια κατάδυση στα πιο σκοτεινά και συνάμα πιο φωτεινά βάθη της ανθρώπινης ψυχής. Με λόγο μεστό, λυρικό και εξομολογητικό αρθρώνει μια κραυγή που ακροβατεί ανάμεσα στον φόβο και την απελευθέρωση, στη μοναξιά και την ελπίδα. Ο πανικός, εδώ, δεν είναι μόνο σύμπτωμα ή εσωτερική ασφυξία. Γίνεται δημιουργική χαραμάδα, ρωγμή που αφήνει να εισχωρήσει το φως της αυτογνωσίας.

Η συγγραφέας κάνει τον αναγνώστη κοινωνό του προσωπικού της

Ημερολογίου - με αρκετά χειρόγραφα - και με δεξιοτεχνία αποτυπώνει την εσωτερική αγωνία αλλά και τη δύναμη της υπέρβασής της, καθώς τολμά να φωτίσει τον φόβο και να τον μετουσιώσει σε δημιουργία. Ο αναγνώστης συνοδοιπορεί σε μια σχεδόν ποιητική διαδρομή που δεν ωραιοποιεί, αλλά καταγράφει με ειλικρίνεια το βάρος του σύγχρονου ανθρώπου, προσφέροντας στιγμές κάθαρσης.

Το «Μια χαραμάδα Πανικού» δεν παρέχει λύσεις ή επιστημονικές συμβουλές. Είναι μια σιωπηλή πρόσκληση για συμμετοχή στο ταξίδι ενός ανθρώπου που αντιμετωπίζει την αδυναμία, διεκδικώντας το δικαίωμα στην αποδοχή της ατέλειας και, τελικά, στην ελευθερία της ψυχής.

Η Μαρία Παπαγεωργίου γεννήθηκε το 1984 στα Γρεβενά και ζει στην Αθήνα. Από το 2010 δραστηριοποιείται ως τραγουδοποιός, μουσικός, μουσική παραγωγός και δασκάλα φωνητικής. Έχει στο ενεργητικό της έξι προσωπικούς δίσκους, προσωπικές συναυλίες στην Ελλάδα, Κύπρο, Ευρώπη και Κίνα, καθώς και συνεργασίες με σημαντικούς δημιουργούς όπως ο Μίκης Θεοδωράκης. Η ίδια ειλικρίνεια και ευαισθησία που χαρακτηρίζει τη μουσική της συνάδει με τη συγγραφική της δραστηριότητα.

Περί ανθρώπων και σκιών, Αγνή Κοιλανίτη Εκδόσεις «Κομνηνός»

Γράφει η Χρυσούλα Αλβανού,
φιλόλογος

Η Αγνή Κοιλανίτη γεννήθηκε στη Θεσσαλονίκη και μεγάλωσε στα Γρεβενά.

Είναι φοιτήτρια στο τμήμα Ηλεκτρολόγων Μηχανικών και Μηχανικών Υπολογιστών του ΑΠΘ. Έχει διακριθεί στο Astro Pi Mission Space Lab Challenge 2022 - 2022, που διοργανώθηκε από την ESA σε συνεργασία με το Raspberry Pi Foundation.

Έχει συμμετάσχει σε λογοτεχνικούς διαγωνισμούς. Το έργο της με τίτλο «Συνέντευξη με μία νεκρή» δημοσιεύτηκε στο πλαίσιο του συλλογικού έργου «Αποστάγματα γραφής», των εκδόσεων «Παρέμβαση». Αγαπημένες της ασχολίες είναι η συγγραφή και το διάβασμα λογοτεχνικών βιβλίων. Το βιβλίο «Περί Ανθρώπων και Σκιών» είναι το πρώτο της εκδιδόμενο βιβλίο από τις εκδόσεις «Κομνηνός».

Κάτω από τη ζεστασιά του ήλιου η σκιά σου θα είναι πάντα εκεί, να σε ακολουθεί, όσο κι αν προχωράς. Τι θα συμβεί όμως, όταν σβήσει ο ήλιος; Υπάρχουν σκιές μέσα στο σκοτάδι;

Δίπλα σου ο εθισμός μοιάζει με πρόσωπο τρομακτικό.

Παρακάτω μία άλλη σκιά ακροβατεί ανάμεσα στη ζωή και τον θάνατο, σε ρωτάει για τον νόημα της ύπαρξής σου και εσύ δεν έχεις απάντηση.

Τρέχεις, προσπαθείς να ξεφύγεις, αλλά την ξαναβρίσκεις μπροστά σου. Τώρα έχει τη μορφή ενός παιδιού που ψάχνει την αθωότητα που χάθηκε. Ενός παιδιού που πενθεί τη μεγαλύτερη απώλεια της ζωής του, αλλά εσύ κλείνεις τα μάτια. Και την ξαναβλέπεις μέσα στη νύχτα του μυαλού σου. Τη σκιά της μοναξιάς.

Ένα υπαρκτικό ταξίδι ανάμεσα στο φως, στο σκοτάδι και στις ανθρώπινες σκιές. Εκείνες που θα τον ακολουθούν για πάντα.

(Οπισθόφυλλο)

Οι δραστηριότητές μας

Συνεχίστηκαν και το δεύτερο εξάμηνο του τρέχοντος έτους με μεγάλη επιτυχία και στην πόλη μας αλλά και σε άλλες πόλεις της χώρας μας οι δραστηριότητες των τμημάτων του Συνδέσμου.

8η Χορωδιακή Συνάντηση Γρεβενών «Γεώργιος Καραγιάννης»

Με πολύ μεγάλη επιτυχία πραγματοποιήθηκε το Σάββατο 14 Ιουνίου, στο Κέντρο Πολιτισμού του Δήμου Γρεβενών, η 8η Χορωδιακή Συνάντηση Γρεβενών «Γεώργιος Καραγιάννης», την οποία διοργάνωσε η χορωδία μας ΛΙΓΕΙΑ, σε συνεργασία με την Περιφερειακή Ενότητα και τον Δήμο Γρεβενών. Στην κατάμεστη αίθουσα οι πέντε προσκεκλημένες χορωδίες μαζί με την οικοδέσποινα ΛΙΓΕΙΑ, πρόσφεραν μια πλούσια μουσική πανδαισία και εισέπραξαν το θερμό χειροκρότημα των θεατών.

Συγκεκριμένα, στην εκδήλωση συμμετείχαν με τη σειρά που εμφανίστηκαν, η Χορωδία Γονέων & Φίλων και η Νεανική Χορωδία Ωδείου Φλώρινας, η Μικτή Χορωδία Ιεράς

Μητροπόλεως Γρεβενών, η Χορωδία Πολιτιστικού Συλλόγου Φίλων και του Ωδείου Αριστοτέλης της Νάουσας Ημαθίας, η Χορωδία Συνταξιούχων ΟΤΕ Λαμίας και Φίλων «ΧΡΗΣΤΟΣ ΣΑΜΙΩΤΗΣ», η Χορωδία του Συλλόγου Φίλων Χορωδιακής Μουσικής Κομοτηνής «Ο ΕΥΜΟΛΠΟΣ» και η ΛΙΓΕΙΑ του Συνδέσμου Γραμμάτων και Τεχνών ΠΕ Γρεβενών.

Το μήνυμα αυτής της σύμπραξης των Χορωδιών και του Χορωδιακού κινήματος που εξαπλώνεται και στην Ελλάδα αλλά και σε όλον τον κόσμο είναι ότι οι φωνές ενώνονται για να χτίσουν γέφυρες και όχι τοίχους, σε μια εποχή ιδιαίτερα σκληρή και απάνθρωπη. Η μουσική μάς ενώνει και αυτές οι συναντήσεις μένουν βαριά χαραγμένες μέσα μας...

Δύο νοσταλγικές βραδιές μάς χάρισε η χορωδία ΛΙΓΕΙΑ το Φθινόπωρο

Η χορωδία μας ΛΙΓΕΙΑ πραγματοποίησε δύο πολύ όμορφες εκδηλώσεις, την Κυριακή 19 Οκτωβρίου στο Μέτσοβο και τη Δευτέρα 20 Οκτωβρίου στα Γρεβενά και χάρισε δύο νοσταλγικές βραδιές στο πληθές κοινό που τις παρακολούθησε με παλιά τραγούδια του ελληνικού κινηματογράφου. Μετά από ενάμιση χρόνο κοπιαστικής δουλειάς με τα πολύ ωραία τραγούδια, διασκευασμένα για τρεις φωνές από τον συμπατριώτη μας μουσικό Γιάννη Αποστόλου Παπαδημητρίου και με την επιμονή και υπομονή της μαέστρου μας Νικολέτας Παπάζογλου παρουσιάσαμε ένα πολύ καλό αποτέλεσμα που καταχειροκροτήθηκε τόσο στο

Μέτσοβο όσο και στα Γρεβενά.

Στην επιτυχία συνέβαλαν με τη σειρά τους η συνέπεια και η υπευθυνότητα των μελών της χορωδίας μας και της πιανίστα και οφθαλμιάτρου Ζωής Λιάμπα που προσφέρει εθελοντικά τις υπηρεσίες της, καθώς και τα ωραία κείμενα και τα βιντεάκια που έγραψε, επέλεξε και παρουσίασε το μέλος του ΔΣ, υπεύθυνη για το Περιβάλλον και Διευθύντρια του 2ου Γυμνασίου Γρεβενών, Ειρήνη Ντόνα. Θερμές ευχαριστίες στο Πολιτιστικό και Φυσιολατρικό Σύλλογο Μετσόβου Αμίντζιου και στην Πρόεδρο Χρύσα Ταλάρη για την πρόσκληση και την άριστη διοργάνωση και φιλοξενία!

Η χορωδία Λίγεια στον Βόλο

Στις 8 Νοεμβρίου η Χορωδία μας συμμετείχε στην Χορωδιακή Συνάντηση Βόλου προσκεκλημένη από την Μικτή Χορωδία Αγριάς. Μαζί με άλλες οκτώ χορωδίες από διάφο-

ρες πόλεις της χώρας μας το Σάββατο το απόγευμα τραγούδησε στο Πνευματικό Κέντρο της Ιεράς Μητροπόλεως Δημητριάδος τραγούδια του ελληνικού κινηματογράφου και ει-

σέπραξε το θερμό χειροκρότημα των θεατών. Η εκδρομή στο Βόλο συνδυάστηκε και με την ψυχαγωγία και τη διασκέδαση που προσφέρει απλόχερα αυτή η όμορφη πόλη: Επίσκεψη στο πολύ ωραίο Αρχαιολογικό Μουσείο, περιήγηση στην παραλία και στα τσιπουράδικα και διασκέδαση

σε ρεμπετάδικο...

Η χορωδία μας θα κλείσει τις υποχρεώσεις της για φέτος με τη συμμετοχή της στην Χριστουγεννιάτικη εκδήλωση της Ιεράς Μητροπόλεως Γρεβενών στις 14 Δεκεμβρίου στο Κέντρο Πολιτισμού!

Αφιέρωμα στον μεγαλύτερο δημιουργό του ελληνικού λαϊκού τραγουδιού Βασίλη Τσιτσάνη (1915 - 1984)

Η Παραδοσιακή χορωδία ύστερα από ένα χρόνο σκληρής δουλειάς και μελέτης παρουσίασε με πολύ μεγάλη επιτυχία 20 επιλεγμένα και από τα πιο ωραία τραγούδια του Βασίλη Τσιτσάνη του μεγαλύτερου δημιουργού του ελληνικού λαϊκού τραγουδιού. Ο Βασίλης Τσιτσάνης, με καταγωγή από το γειτονικό μας Μέτσοβο, γεννήθηκε στα Τρίκαλα και είχε σύζυγο τη Ζωή Σαμαρά από τις Αμυγδαλιές Γρεβενών. Ξεκίνησε από πολύ μικρός να παίζει μπουζούκι και να συνθέτει τραγούδια και σύμφωνα με τους μελετητές του έργου του συνέθεσε περισσότερα από 700.

Τα περισσότερα από αυτά τραγουδιούνται ακόμη μέχρι σήμερα και σκορπούν κέφι και χαρά. Την εκδήλωση παρακολούθησαν οι τοπικές αρχές και πλήθος κόσμος. Την μουσική επιμέλεια της εκδήλωσης είχαν ο Πρόεδρος Στέργιος Πουρνάρας και ο Αντιπρόεδρος Χρήστος Παπαδημητρίου. Η εκδήλωση ήταν αφιερωμένη στην εκλεκτή εκπαιδευτικό Σάσα Ανδρουλάκη η οποία ήταν ενεργό μέλος του Συνδέσμου και της χορωδίας ΛΙΓΕΙΑ για πολλά χρόνια. Δυστυχώς όμως δεν μπόρεσε να κερδίσει τη μάχη με τη επάρατη νόσο.

Παρουσιάσεις εντύπων

Μια ξεχωριστή βραδιά στη Δεσκάτη και μια υπέροχη φιλοξενία!

Το Σάββατο 30 Αυγούστου παρουσιάσαμε στη Δεσκάτη το Περιοδικό μας Στέγη και βραβεύσαμε τον Δεσκατιώτη ιστορικό ερευνητή Κώστα Σπανό. Την εκδήλωση διοργάνωσε ο ΕΜΟΔ σε συνεργασία με τον Δήμο Δεσκάτης και τον Σύλλογό μας και μπορούμε να πούμε ότι στέφθηκε με απόλυτη επιτυχία.

Τον λόγο έλαβε στην αρχή η Πρόεδρος του ΕΜΟΔ Χρυσούλα Σωτήρη και στην συνέχεια ο Πρόεδρος του Συνδέσμου Στέργιος Πουρνάρας και ο Δήμαρχος Δεσκάτης Δημήτριος Κόττας οι οποίοι τόνισαν ότι η Δε-

το Περιοδικό Στέγη συνεργάζεται από το πρώτο τεύχος. Γι' αυτό και το 6ο τεύχος είναι αφιερωμένο στο πολιτισμό της Δεσκάτης.

Στο δεύτερο μέρος μία μικρή αντιπροσωπεία της Παραδοσιακής Χορωδίας ψυχαγώγησε το σχετικά μικρό αλλά πολύ θερμό κοινό με μικρασιάτικα, ρεμπέτικα και λαϊκά τραγούδια από τις διάφορες εκδηλώσεις του παρελθόντος. Η ατμόσφαιρα ήταν πολύ οικεία και το κοινό συμμετείχε ενεργά, χειροκρότησε ζεστά και μας συγχάρηκε στο τέλος ειλικρινά.

σκάτη δεν είναι ο φτωχός συγγενής, όπως θέλουν να πιστεύουν πολλοί στα Γρεβενά, αλλά έχει έναν πλούσιο και ξεχωριστό πολιτισμό και άξιους πνευματικούς ανθρώπους που τον προβάλλουν, όπως ο ιστορικός ερευνητής Κώστας Σπανός. Έχει και τον ΕΜΟΔ με την πλούσια δράση του με την άξια Πρόεδρο με την οποία

Ζήσαμε πραγματικά πολύ ωραίες στιγμές στη Δεσκάτη και θέλουμε να ευχαριστήσουμε εγκάρδια τον Δήμαρχο Δημήτριο Κόττα για την πολύ θερμή φιλοξενία, την Πρόεδρο του ΕΜΟΔ Χρυσούλα Σωτήρη και τα μέλη του ΔΣ για την άψογη διοργάνωση, την αγαστή συνεργασία και την υπέροχη φιλοξενία.

Ένα πολύ ωραίο, συλλεκτικό ημερολόγιο που δεν πρέπει να λείπει από κανένα σπίτι!

Την Παρασκευή 14 Νοεμβρίου ο Σύλλογος Γρεβενιωτών Κοζάνης Ο ΑΙΜΙΛΙΑΝΟΣ σε συνεργασία με το Σύνδεσμο Γραμμάτων και Τεχνών Π.Ε. Γρεβενών παρουσίασαν το ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΟ 2026 στην αίθουσα του Δημοτικού Συμβουλίου του Δήμου Γρεβενών.

Το ημερολόγιο 2026, μια διακριτή έκδοση αφιερωμένη στις ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΜΟΡΦΕΣ ΤΩΝ ΓΡΕΒΕΝΩΝ, είναι ένα μεγάλο συλλεκτικό ημερολόγιο τοίχου, αποτελείται από 13 σελίδες μεγέθους Α3 και περιλαμβάνει 12 ιστορικές προσωνιότητες με φωτογραφία και βιογραφικό (αρχείο Ιστορικού Ερευνητή και Συγγραφέα κ. Παπαδημητρίου Απόστολου), που διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στην περιοχή των Γρεβενών.

Για το ημερολόγιο μίλησαν ο Πρόεδρος του Συλλόγου Αιμιλιανός Αθανάσιος Λότσιος, ο Πρόεδρος του Συνδέσμου Στέργιος Πουρνάρας, ο ιστορικός ερευνητής και συγγραφέας των κειμένων Απόστολος Παπαδημητρίου και ο εκδότης και σχεδιαστής Στέλιος Παπαλαμπρόπουλος. Χαι-

ρετισμό απηύθυναν εκ μέρους του Σεβασμιοτάτου Μητροπολίτη Γρεβενών ο Γενικός Αρχιερατικός Επίτροπος της Ι.Μητροπόλεως Γρεβενών π. Ευστάθιος Στέφος, ο Αντιπεριφερειάρχης Γρεβενών Ιωάννης Τσακνάκης και ο Δήμαρχος Γρεβενών Κυριάκος Ταταρίδης οι οποίοι επαίνεσαν το σημαντικό πολιτιστικό έργο των δύο Συλλόγων!

Λειτουργία τμημάτων

Το Εικαστικό Εργαστήριο συνεχίζει κανονικά τα μαθήματά του κάθε Τρίτη με αρκετούς μαθητές όλων των ηλικιών και το Θεατρικό Εργα-

στήρι άρχισε τις πρόβες κάθε Πέμπτη και αναμένουμε τον Ιούνιο τη νέα θεατρική παράσταση...

ΘΕΣΜΙΚΟΙ ΧΟΡΗΓΟΙ: ΔΗΜΟΣ ΓΡΕΒΕΝΩΝ, Π.Ε. ΓΡΕΒΕΝΩΝ

ΧΟΡΗΓΟΙ ΣΥΝΔΕΣΜΟΥ 2025

1. ALFA WOOD ΠΙΝΔΟΣ Α.Ε.Β.Ε.
2. ΕΓΝΑΤΙΑ Α.Τ.Ε.Β.Ε.
3. ΜΥΛΟΙ ΓΡΕΒΕΝΩΝ ΠΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΣ Α.Ε. «ΑΓΙΟΣ ΑΧΙΛΛΕΙΟΣ»
4. ΚΟΚΚΙΝΟΣ Α.Τ.Ε.Ε.
5. ΔΑΣΙΚΑ ΠΡΟΪΟΝΤΑ – ΚΑΡΒΟΥΝΑ – ΚΑΥΣΟΞΥΛΑ ΠΑΠΑΛΑΜΠΡΟΥ ΙΩΑΝΝΗΣ Α.Ε.
6. ΜΠΑΣΑΓΙΑΝΝΗ ΟΕ. Τεχνικές εταιρείες - Τεχνικά γραφεία
7. ΚΟΥΡΕΛΛΑΣ Α.Ε.
8. ΜΠΟΥΓΑΤΣΑ ΑΧΙΛΛΕΑΣ
9. Nasiopoulos TRAVEL – Νασιόπουλος Παντελής
10. Koutsomitros Tours – Β. Κουτσομήτρος και ΣΙΑ ΟΕ
11. ΡΛΙΑΚΟΣ TRAVEL
12. GAGALIS TRAVEL SERVICES
13. Ξενοδοχείο ΑΙΓΛΗ – Βάιος Γούσιος
14. Μηλιώνης HOTEL
15. HOTEL ΑΧΙΛΛΕΙΟΝ
16. ΔΕΙΛΑΙΝΑ Αίθουσα Εκδηλώσεων – Σαρόγλου Στυλιανός
17. ΠΑΝΟΡΑΜΑ Αίθουσα Εκδηλώσεων – Κιβρόγλου Στυλιανός
18. ΨΗΣΤΑΡΙΑ «ΤΟ ΠΕΡΑΣΜΑ»
19. ΤΡΑΠΕΖΑ ΓΕΥΣΕΩΝ – Νάσιος Ευάγγελος
20. ΜΑΝΙΤΑΡΟΤΑΒΕΡΝΑ Αυλαίς
21. ΣΠΙΤΙΚΟ Αναστάσιος Χατζημουρατίδης
22. De PIZZA bar taste the street 13ης Οκτωβρίου 126 τηλ. 2462181279
23. ΤΑΒΕΡΝΑ – ΨΗΣΤΑΡΙΑ ΑΚΡΑΙΟΝ
24. ΤΡΟΦΟΕΜΠΟΡΙΚΗ ΑΦΟΙ ΑΝΕΣΤΗ ΚΙΒΡΟΓΛΟΥ Ο.Ε.
25. «Τα Μανιτάρια των Γρεβενών» και ΜΕΤΑΦΟΡΙΚΗ Γρεβενών ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΗΣ Α.Ε.
26. ΠΑΡΑΣΚΕΥΑΪΔΗΣ jewellery
27. Ιδιωτικό ΚΤΕΟ Γρεβενών
28. Κρεοπωλείο ΤΟ ΕΛΛΑΦΙ Καραούλας Γ. – Καρέτσου Ε. ΟΕ
29. Ζαχαροπλαστείο Zoomserie Γρεβενά
30. LOCO Casa de Café Γρεβενά Λόλας
31. SENSO CAFÉ – BAR
32. Plaza café
33. Παραδοσιακό Παγωτό Γρεβενών ΤΟ ΑΓΝΟ
34. Παραδοσιακό παγωτό ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗΣ
35. Είδη κινητής τηλεφωνίας Νίκος Μπέλτσιος
36. ΚΟΜΜΩΣΕΙΣ ΑΝΔΡΩΝ Στέλλα Παπαχρήστου
37. Euronics Βλέτσος Π. Παναγιώτης
38. Γιάτσιος Ιωάννης, Χρώματα, Οικοδομικά υλικά, Ξυλεία, Οικόσηπος
39. ΓΕΡΜΑΝΟΣ στην καρδιά της τεχνολογίας Γρεβενά
40. Ελαστικά ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ
41. ΓΥΜΝΑΣΤΗΡΙΟ EN ΔΥΝΑΜΕΙ Χρήστος Μπλάντος
42. Μαγειρευτά και Ψαράκια Μελιδόνης Μιχάλης Κ. Ταλιαδούρη 8 Γρεβενά
43. PHOTO STUDIO RAMMOS 13ης Οκτωβρίου 20 Γρεβενά
44. ΑΦΟΙ Α. ΓΕΡΑΣΗ, ΖΩΟΤΡΟΦΕΣ ΠΟΙΟΤΗΤΟΣ
45. ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ Δ. Αναγνώστου ΤΟ ΑΣΥΝΑΓΩΝΙΣΤΟΝ ΑΠΟ ΤΟ 1959
46. ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ Χρήστος Κρ. Τσαρωσίτης
47. Καφενείο Ζαχαρόδη Προϊόντα Θωμάς Τσιφοπούλος Θ. Λαδά 2
48. MEGA – CASH – CARRY ΝΤΟΚΑΪ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ κ. ΤΑΛΙΑΔΟΥΡΗ 48

ΣΤΕΓΗ: Εξαμηνιαία έκδοση Λόγου και Τέχνης
Χειμώνας 2025 - Τεύχος 7ο

ΙΔΙΟΚΤΗΤΗΣ: Σύνδεσμος Γραμμάτων και Τεχνών Π.Ε.
Γρεβενών, www.grevenaculture.gr, e-mail grevenaculture@gmail.com, stegisgtgre@gmail.com.

ΣΥΝΔΕΣΜΟΣ ΓΡΑΜΜΑΤΩΝ & ΤΕΧΝΩΝ ΠΙΕ ΓΡΕΒΕΝΩΝ

Χορηγίες, Δωρεές, Συνδρομές στο IBAN του Συνδέσμου
ΕΘΝΙΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ IBAN GR8001103310000033100509380

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΟΜΑΔΑ: Αλβανού Χρυσούλα, Μπασίνα Δήμητρα, Παπαβασιλείου Αντώνης, Πουρνάρας Στέργιος, Σβολιαντόπουλος Αντώνης, Τσιφοπούλου Όλγα.

ISSN: 2945-0195

ΕΞΩΦΥΛΛΟ: Φωτογραφία Ευαγγελία Τσουκαλά.

ΟΠΙΣΘΟΦΥΛΛΟ: Φωτογραφίες Ευαγγελία Τσουκαλά.

ΕΚΤΥΠΩΣΗ: Τυπογραφείο ΧΡΟΝΙΚΩΝ ΔΥΤΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ
Φιλελλήνων 22, 511 00 Γρεβενά, τηλ. 2462087772, chronika@otenet.gr